

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Федоришин Павло Володимирович

МІЖПРАВОСЛАВНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ В 1990-Х РОКАХ

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник:

_____ Ю.В. Подрез,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

«____» _____ 20__ року

Виконавець:

_____ П.В. Федоришин

«____» _____ 20__ року

Суми 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Історіографія проблеми	7
1.2. Джерельна база дослідження	11
РОЗДІЛ 2 ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ЦЕРКВА В 1990-х рр.....	15
2.1. Тисячоліття Хрещення Русі – початок новітньої історії Православної Церкви в Україні	15
2.2. Створення та діяльність УАПЦ	16
2.3. Помісний Собор РПЦ 1990р. Новий канонічний статус Православної Церкви в Україні	22
РОЗДІЛ 3 ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНИХ КОНФЕСІЙ УКРАЇНИ ТА ВІДНОСИНИ МІЖ НИМИ В ПЕРШЕ ПОСТТОТАЛІТАРНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ	31
3.1. Православ'я в Україні в перші роки незалежності	31
3.2. Питання про канонічну автокефалію та діяльність митрополита Філарета	32
3.3. Позиції сторін УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ в відносинах між собою	40
3.4. Проблема церковної єдності православних в Україні.....	50
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	58
ДОДАТКИ.....	65

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВПЦС – Всеукраїнський Православний церковний Собор

ВРУ – Верховна Рада України

КДАіС – Київська духовна академія і семінарія

КЄЦ – Конференція європейських церков

НАНУ – Національна академія наук України

РПЦ – Руська православна церква

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УНСО – Українська народна самооборона

УПЦ – Українська православна церква в єднанні з Московським патріархатом

УПЦ КП – Українська православна церква Київський патріархат

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі існування Української держави, тема церкви залишається актуальною. Найбільшої уваги заслуговують дослідження, присвячені різносторонньому розвитку трьох найбільших православних конфесій України – УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ у 1990-х рр. Такі дослідження дають можливість не тільки розширити історіографічні межі обговорення питання автокефалії першого посткомуністичного десятиліття, а й допомагають у напрямку об'єднання розколотого православного середовища.

Тема церкви та релігії сьогодні, в час відходу від традиційних моральних та загально-християнських цінностей є чи не єдиною рушійною силою для зміцнення духовності української нації. По даній темі нами була здійснена спроба зробити комплексний та історичний аналіз.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на підставі огляду архівних та інших матеріалів провести аналіз основних аспектів розвитку УПЦ, УАПЦ та УПЦ КП на теренах України протягом першого десятиліття незалежності.

Відповідно до згаданої мети перед нами поставлено такі **завдання**:

- оцінити стан наукової розробки поставленої проблеми, дослідити джерельну базу;
- проаналізувати стан православних церков в Україні в період державотворення;
- дослідити особливості розвитку православних конфесій України та відносини між ними в перше посттоталітарне десятиліття;
- дослідити проблеми церковної єдності православних в Україні;

Об'єктом дослідження виступає Українське православ'я, яке упродовж 90-х рр. XX ст. існувало у формі трьох конфесій: УПЦ, УАПЦ та УПЦ КП.

Предметом дослідження є процес появи, розвитку та діяльності УПЦ, УАПЦ та УПЦ КП, їх взаємовідносини між собою у незалежній Україні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1991-1999 рр. (означений період в деяких випадках розширений з метою глибшого висвітлення теми). Вибір нижньої хронологічної межі зумовлений проголошенням державної незалежності, натомість, в нашому дослідженні не можна було не приділити увагу святкуванню тисячоліття Хрещення Русі в 1988р. Вибір верхньої межі обумовлений відзначенням та святкуванням 2000-ліття Різдва Христового на загальнодержавному рівні.

Територіальні рамки дослідження охоплюють адміністративні кордони України.

Методологічні основи дослідження. Робота базується на принципах історизму та системного аналізу. Для розв'язання поставлених завдань використано історико-порівняльний, статистичний, герменевтичний, пошуковий методи, а також методи аналізу та синтезу. Поєднання цих методів та принципів дало можливість відтворити події, які відбувалися в Українському православ'ї в 90-х рр. XX ст. У ході дослідження нами було:

- проаналізовано зміст державно-церковних взаємин на території України у 1990-х рр., визначено суб'єкти цих відносин та окреслено головні їх напрями, сформульовано аналітичні та узагальнюючі висновки;
- здійснено порівняльний аналіз розвитку і становища УПЦ, УАПЦ та УПЦ КП в Україні в 1991-1999рр.: у конфесійному, єпархіальному та географічному вимірах;
- висвітлено особливості та характер міжправославних відносин в Україні в 90-х рр. XX ст.

Практичне значення роботи обумовлено її новаційним характером і відповідністю потребам сучасного соціально-політичного, культурного та духовного розвитку українського суспільства. Отримані результати й висновки дослідження можуть бути використані під час викладання у вищій школі таких дисциплін, як: історія України, історія релігії в Україні, історія рідного краю та спецкурсу: історія православних конфесій в Україні.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження пройшли наукову апробацію на 2 конференціях, у тому числі: Міжрегіональній онлайн-конференції «Сучасна освіта: проблеми, реалії та перспективи» (Миколаїв, 29 квітня 2021 року) та V Міжнародній науково-практичній конференції для студентів та молодих учених «Європейський університет: імідж, мобільність та соціальні перспективи» (Суми, 19-20 травня 2021 року).

Основні положення дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії України НН інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Структура та обсяг роботи. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (80 позицій), додатків. Загальний обсяг роботи становить 65 сторінок, із них 57 сторінок основного тексту, 7 сторінок займає список використаних джерел та літератури, 1 сторінку – додатки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Вивчення історії церкви в останні роки входить переліку актуальних тем наукового дослідження. Цій проблемі у численних доробках приділили увагу не лише фахівці-історики, а й журналісти, філософи, письменники та представники духовенства. Найбільшу зацікавленість дослідників викликає становище церкви в СРСР, державно-церковні взаємини та загальнонаціональний стан православ'я в незалежній Україні. Серед фундаментальних досліджень одним з найбільш показових і результативних стало десятитомне видання «Історія релігії в Україні». Співробітниками Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України на основі широкої джерельної бази було простежено становлення та розвиток релігійної ситуації на українських землях упродовж століть. У 10-му томі [44], що присвячений розвитку церков у посттоталітарну добу, авторський колектив під керівництвом професора А. Колодного з позицій загальноцивілізаційного процесу підійшов до висвітлення багатьох насущних питань релігійного та церковного життя України. Авторами було доведено, що якась одна з конфесій ніколи не була єдиною на релігійній карті України. Незаангажовано, без ідеологічних відхилень було розкрито процес появи та розвитку УПЦ, УАПЦ та УПЦ КП. В праці розкрито особисті риси характеру першоієрархів Українського православ'я, проаналізовано їх участь у період розколу. Автори зробили висновок, що розділене на три структурні одиниці православ'я призводить до ослаблення стійкості держави, з чим погодились і ми [44,с.206].

Внутрішній устрій РПЦ, його різнобічну діяльність за нових політичних та економічних умов досліджував російський соціолог та історик М. Мітрохін [53]. Праця видається цікавою з огляду на те, що процеси, характерні для РПЦ мають повторне відображення в УПЦ, яка перебуває в канонічній єдності з

Московською патріархією. Після полеміки з колегами автор дійшов висновку, що простір для серйозної дискусії про церковні події в даний час відсутній, а серйозних книг з актуальних питань церковного життя майже немає. Далі М. Мітрохін підкреслює важливу особливість, що з боку вчених критиці піддаються лише державно-церковні відносини, а внутрішньому життю самої церкви та її між православним відносинам не приділяється значної уваги [53,с.28-29].

Важливим у сучасній історіографії став вихід у світ колективної монографії «Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць» [43]. У заключному розділі В. Бондаренко дійшов до висновку, що одним з шляхів подолання та завершення міжправославного конфлікту могло бути надання автокефалії УПЦ [43,с.275].

Проблема співіснування церкви та держави в демократичних країнах Західної Європи та в Україні знайшла пояснення у монографії С. Сьоміна, В. Остроухова, В. Петрика, Ю. Кальниша [78]. Розглядаючи моделі взаємин між церквою та державою, дослідники дійшли до, як на нашу думку, негативного висновку, що в незалежній Україні держава вбачає церкву як рівноправний суб'єкт взаємовигідних відносин [78,с.72-74].

Огляду взаємодії релігійного та етнічного факторів в історії України присвячено дослідження істориків О. Реєнта, О. Лисенка [69], політолога О. Шуби [80]. Головною ідеєю їх праць є доказ того факту, що релігія та етнос тісно пов'язані між собою в людській історії. Проте, окрім етнорелігійної тематики, автори на сторінках своїх досліджень не залишають без уваги й ряд інших актуальних для нас питань. Так, приміром, О. Шуба серед іншого ґрунтовно й комплексно підійшов до аналізу між православної кризи, яка найбільш гостро була представлена в Україні на початку 90-х рр. XX ст. Розглядаючи розвиток конфлікту в період етнополітичних реалій досліджуваного періоду, автор помічає, що в той самий момент, коли центральні органи влади частково або повністю підтримували УПЦ КП, місцева влада південних, східних та південно-східних областей України сприяла

зміцненню позицій УПЦ в єднанні з Московським патріархатом [80, с.198-199]. У результаті цього, продовжує О. Шуба, виникла дивна ситуація, за якої одна і та ж релігія чи церква в окремих областях існувала як домінуюча, а в інших – як переслідувана [80,с.199]. Варто підкреслити пропозиції автора щодо врегулювання міжправославного протистояння, центральною тезою яких має стати толерантний та активний діалог між учасниками цього конфліктного процесу [80,с.240].

Важливою спробою постановки питань внутрішньо-православного конфлікту, визначенні ролі держави у покращенні умов діяльності церкви у пострадянській Україні стали дослідження професора В. Пащенко [63; 64]. В другій частині монографії «Православ'я в новітній історії України» автор намагається описати власне бачення проблеми відносин між УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ, знайти та пояснити причини, які стали каталізаторами церковного розколу в Україні.

Колективна праця вітчизняних дослідників П. Бондарчука, В. Крупини, О. Кубальського, В. Даниленка, мала за мету описати міжконфесійні взаємини в Україні у 1990-х-2000-х рр [5].

Представники духовенства (священники та єпископи) також ставлять перед собою мету дослідити міжправославні відносини, переосмислити оцінки головних подій та постатей Українського православ'я, відновити історичну справедливість. Так, доволі значний фактичний матеріал та цікаві роздуми присутні в дослідженнях протоієреїв Руської Православної Церкви Владислава Ципіна [67;68], Ростислава Яреми [75] та митрополита Переяславського і Вишневського ПЦУ Олександра (Драбинка) [20;21]. Особливістю їх робіт є те, що вони мають на меті подати читачеві свою церкву з внутрішньої сторони. Митрополит Олександр (Драбинко) (котрий на момент написання роботи був архієреєм УПЦ) в монографії «Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории)», використовуючи широке коло джерел, зокрема, документи Архіву Київської митрополії, ґрунтовно дослідив передумови, процес та наслідки православного розколу в незалежній Україні.

Питання стану просвітницької роботи УПЦ, яка до речі є найбільшою із православних конфесій в Україні, знайшло обговорення у праці українського історика В. Короля [47]. Автор, спираючись в основному, на матеріали періодичної преси (зокрема церковної), доходить до висновку, що вплив православних цінностей на виховання та освіту повертається на свій законний рівень [47,с.40].

З'ясувати ступінь досліджуваності питання державно-церковних відносин у посттоталітарній Україні в своїй статті намагається Я. Олексин [62]. В свою чергу, В. Перебенесюк спробував проаналізувати оцінку віруючими людьми умов діяльності релігійних організацій, стан відносин між державою та церквою й міжконфесійних взаємин. В своїй праці автор дослідив реалізацію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» у перші місяці після здобуття державної незалежності [65].

Важливими у контексті огляду нашої проблеми є дослідження, здійснені Інститутом соціології НАН України. Починаючи з 1990-х рр., дослідниками академії було підготовлено декілька наукових збірників під загальною назвою «Українське суспільство. Соціологічний моніторинг», у яких автори аналізують стан та процес перетворень в період незалежності у різних сферах життя українського суспільства, зокрема у церковно-релігійній. Так, М. Паращевін прослідковує показник довіри з боку населення України щодо релігійних організацій упродовж 1994-2011 рр. й підводить підсумок про те, що довіра до церкви і духовенства останніми роками лише зростала [66].

В дисертації О. Борисової [7] проаналізовано різні аспекти стану православних конфесій, досліджено позиції конфліктуючих православних церков з приводу об'єднання та автокефалії, які значною мірою відрізнялися між собою, охарактеризовано відносини між державою та церквою в Україні наприкінці 80-х-90-х рр. ХХ ст.

В своїй дисертаційній праці Л. Рощина дійшла висновку, що, православним церквам вдалося створити досить розвинену мережу духовних освітніх закладів, незважаючи на погане матеріальне становище [71,с.19].

Церква в дореволюційний та радянський періоди була одним з найбільш досліджуваних інститутів. А посттоталітарний період існування церкви висвітлено не так ґрунтовно, що підштовхує дослідників до збільшення доробків та напрацювань. Але, слід відзначити, що така література, в першу чергу спрямована на популяризацію власної церкви серед віруючих і не претендує на роль змістовного академічного дослідження й визнання серед науковців.

Отже, проаналізувавши наявну історіографію з проблеми міжправославних відносин, маємо змогу дійти до таких висновків. По-перше, існування великої кількості доробків з аналізу релігійної ситуації в Україні в посттоталітарний період свідчить про значний інтерес дослідників до церкви в суспільстві. Православ'я як головне віровчення серед українців, нерідко ставало об'єктом наукового дослідження та аналізу. По-друге, авторами досліджень з посттоталітарної історії православних церков виступають не тільки професійні історики (ця частина завжди була меншою серед загальної кількості праць), а релігієзнавці, політологи, публіцисти, філософи та представники духовенства. По-третє, при глибокому аналізі бачимо, що вектор дослідження різниться. З одного боку, на загальному рівні висвітлені стосунки між державою та церквою в 1990-х роках. З іншого, внутрішньоконфесійне життя православних церков, процес інституалізації єпархіальної мережі, державно-церковні та міжправославні відносини в регіонах України не досліджені повністю. Прагнення заповнити деякі прогалини української церковної історії стало головним фактором у виборі теми дослідження.

1.2. Джерельна база дослідження

Два десятиліття після православного розколу в Україні не дали вітчизняним і зарубіжним дослідникам спільних оцінок та суджень щодо тих подій. Нині спостерігаємо подекуди абсолютно протилежні думки з приводу причин і наслідків міжправославного конфлікту. Це підтверджує й здійснений нами історіографічний огляд проблеми. Також, як вже згадувалося, до кінця не

з'ясовано внутрішньоконфесійний розвиток православних церков, взаємовідносини між ними та роль державних інститутів влади у стабілізації релігійної сфери України на мікрорівні. Таким чином, розширення і всебічне вивчення джерельної бази цієї проблеми має певне наукове і практичне значення. Серед джерел, які завжди були основою релігійної політики держави, найважливішу групу становлять її нормативно-правові акти (закони та підзаконні акти). Саме тому значну увагу нами приділено Законам України, Постановам ВРУ, Указам та Розпорядженням Президента України, які становлять законодавчу базу існування та діяльності релігійних конфесій, міжконфесійних та державноцерковних відносин.

До другої великої групи джерел слід віднести архівні матеріали світського походження, частину яких вперше уведено до наукового обігу. Цінним комплексом неопублікованих історичних джерел, покладених в основу нашої роботи, стали матеріали архівів православних церков, які мають особливу вагу, адже розкривають внутрішньоконфесійні явища та процеси. Велику складність у вивченні історії православних конфесій років незалежності становить той факт, що за об'єктивних причин УПЦ в єднанні з Московським патріархатом, УПЦ КП та УАПЦ не передають свою діловодну документацію на державне утримання (на відміну від попередніх періодів існування церкви), а створюють власні архіви при храмах, монастирях, єпархіях, митрополіях, патріархіях.

Зазначимо, що характерною рисою у діяльності УПЦ у 90-х рр. XX ст., що якісно відрізняло її від двох інших православних церков, було системне, організоване і виразно централізоване відношення до внутрішньоцерковної документації. Традиційно, на початку кожного нового року церковно-адміністративні одиниці УПЦ надсилали до Київської Митрополії відомості про результати роботи, які було представлено у вигляді щорічних звітів.

Специфічними рисами світської преси як загальнодержавної, так і регіональної, є те, що окрім обширного пласту інформації та різноаспектних фактів по вивченню історії православної церкви посткомуністичного періоду,

вона властивими тільки їй жанрами висвітлює конкретні події (утворення єпархій, реєстрацію православних громад, повернення віруючим культових споруд, реконструкцію та будівництво нових, приїзди іноземних церковних діячів тощо), подає цікаві та яскраві коментарі, замітки, інтерв'ю із представниками духовенства УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ, начальниками обласних управлінь та відділів у справах релігій, сповіщає про церковні свята. Однак, саме для неї властивий найвищий ступінь упередженості та заангажованості в оцінці релігійних явищ та процесів. Як приклад, суттєвий дисбаланс у висвітленні діяльності православних конфесій з переважанням частки УПЦ над УПЦ КП та УАПЦ у загальній кількості повідомлень, що мають місце на шпальтах української преси.

Важливе значення для вивчення проблеми розвитку православних конфесій у посттоталітарну добу мають неопубліковані джерела особового походження (спогади або щоденники), які надають історикам церкви можливість проаналізувати суспільно-релігійні процеси того часу крізь призму людського переживання. Особливістю щоденників, що належать перу священнослужителів, які за певних обставин опинилися по різні церковні барикади, є точне датування явищ, яскраве і глибоке висвітлення драматичних подій. Також в них зберігається цінна фактологічна база про поведінку духовенства, віруючих, представників державної влади, про що неможливо часом дізнатися з інших джерел.

Таким чином, для висвітлення теми дослідження нами використано цілий комплекс різноманітних джерел, які складаються з неопублікованих і опублікованих матеріалів. За видовою складовою вони поділяються на: нормативно-правові акти, які дозволили визначити основні засади державноцерковних відносин в Україні; діловодну документацію світського і церковного походження, присвячену широкому колу проблем, пов'язаних із генезисом православних конфесій України в останнє десятиліття ХХ ст.; матеріали періодичної преси, які надають багато фактичної інформації, що стає у нагоді під час виконання поставлених у дослідженні завдань; джерела

особового походження, які є ретроспективним поглядом представника церкви на процеси та події, що мали місце у період релігійного ренесансу. Опрацювання цієї розширеної джерельної бази створює передумови для глибокого, всебічного й об'єктивного вивчення проблеми міжправославних відносин в Україні у досліджуваний період.

Серед основних принципів, які лягли в основу дослідження, є принципи об'єктивності, історизму, системності, всебічності та наступності. Так, зокрема, принцип об'єктивності як ключовий та базовий у системі історичного пізнання орієнтував автора на політичну та ідеологічну нейтральність. Важливу роль в дослідженні відіграв принцип історизму, який вимагає обов'язкового врахування уроків минулого, вітчизняного та світового досвіду, конкретно-історичних обставин та характеру часу, в який виникли та функціонували УПЦ, УАПЦ та УПЦ КП та їх вивчення у діалектичному поєднанні з іншими процесами. Принципи системності, всебічності та наступності, які органічно пов'язанні між собою, також допомагали нам у комплексному та ґрунтовному дослідженні. Це відбувалося шляхом залучення різної історіографічної та джерельної бази, критичного її переосмислення та опрацювання; дотримання певного порядку та плану викладу матеріалу; всестороннього аналізу діяльності УПЦ, УАПЦ та УПЦ КП, зосередження уваги не лише на внутрішньоцерковному житті, а й на взаєминах із державою.

Таким чином, аналіз історіографічного доробку дослідників посттоталітарної історії православної церкви надає усі підстави всебічно прослідкувати загальнодержавний процес функціонування православних конфесій України в роки першого десятиліття незалежності. Саме такого алгоритму ми й дотримувались у процесі написання роботи, що дало змогу дослідити період становлення та розвитку УПЦ, УАПЦ та УПЦ КП в Україні у 1990-х рр.

РОЗДІЛ 2

ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ЦЕРКВА В 1990-х рр

2.1. Тисячоліття Хрещення Русі – початок новітньої історії Православної Церкви в Україні

Зміна положення Руської Православної Церкви, складовою частиною якої був Український Екзархат, в Радянському Союзі відбулася ще до його розпаду. Нова внутрішня політика Генерального Секретаря ЦК КПРС М. Горбачова не могла обійти стороною дискримінаційне ставлення Радянської держави до Православної Церкви з її багатотисячною паствою. Поворотним моментом в положенні Православ'я в СРСР стало святкування в 1988 році 1000-ліття Хрещення Русі.

Святкування тисячоліття Хрещення Русі збіглося з початком занепаду сімдесятирічного атеїстичного режиму. Напередодні ювілейних святкувань, 29 квітня 1988 року, відбулася зустріч М. Горбачова з Патріархом Московським і всієї Русі Пименом і членами Священного Синоду РПЦ, на якій Генеральний секретар пообіцяв скасувати дискримінаційні по відношенню до Церкви акти і закони. Ця зустріч стала переломним моментом в церковно–державних відносинах. Незважаючи на існування ще деякий час СРСР, вона стала останньою сторінкою в історії Православної Церкви в тоталітарній державі і відкрила нову добу її вільного існування і життєдіяльності.

На урочистості, присвячені 1000-літтю Хрещення Русі, до Києва прибули чотири Предстоятеля автокефальних Православних Церков: Єрусалимської, Румунської, Болгарської та Кіпрської. З доповіддю про Ювілей, його значення в історії Церкви і держави виступив тодішній Патріарший Екзарх України Митрополит Філарет (Денисенко).

Наступний день почався Божественною Літургією у Володимирському кафедральному соборі. Її очолив Патріарх Єрусалимський і всієї Палестини Діодор, якому співслужили представники інших Помісних Православних Церков.

В останній день урочистостей десятки тисяч його учасників стали свідками історичної події в житті всієї Православної Церкви – вперше за майже тридцятирічний період, зазвучала молитва в колиці слов'янського монашества – Києво-Печерській Лаврі, частина якої була повернута Церкві. Православна Церква, яка протягом всієї історії існування радянської влади відчувала тільки відкритий грабіж, з великою вдячністю сприйняла цю звістку. «Ми сприймаємо це як дар радянського уряду Руській Православній Церкві до свята 1000-річчя Хрещення Русі, сприймаємо як знак визнання її видатних заслуг в справі миротворчого служіння на благо нашої Батьківщини» [2,с.21], – говорив Київський митрополит на церемонії передачі документів.

Після завершення святкувань, 16 червня, відбулася прес-конференція, на якій головним чином звучало задоволення від того, що влада нарешті повернулася обличчям до Церкви. Тільки подія такого масштабу змусила державу, яка протягом всього свого існування було вороже налаштована до релігії взагалі, принципово змінити свою позицію [2,с.24].

2.2. Створення та діяльність УАПЦ

Автокефалізм в Україні пройшов ряд стадій. Відомо як мінімум вісім його варіантів [45,с.84]. За кожним з них в різний час стояли різні соціальні і політичні сили, в деяких випадках – і особистісно-амбітні. Тому автокефалізм не був і не є чимось єдиним. Як раніше, так і тепер немає єдності серед самих же прихильників автокефалії.

До кінця 80-х років послідовники автокефалізму про себе не заявляли. Однак в період демократизації, загоряння децентралізованих настроїв в середовищі віруючої інтелігенції, почали виникати думки щодо необхідності незалежної Української Церкви.

Українська Автокефальна Православна Церква, яка виникла в кінці 80-х років XX століття, як і відроджена УГКЦ з'явилась дітищем перехідного періоду від історії СРСР до історії незалежної України, названого «перебудовою». У 1989 році популярний на Західній Україні в той час «Рух»

виступив за відокремлення України від Радянського Союзу, за відновлення Української Народної Республіки та за незалежність Української Церкви [74,с.7].

У Західних областях основною причиною автокефального руху є, перш за все, реакція православних на наступ уніатства, якась спроба самозбереження Православ'я в духовній атмосфері, насиченою різким негативізмом як до Руської Православної Церкви, так і до Української Православної Церкви, яка перебуває в канонічній єдності з Московським Патріархатом.

Для нецерковних сил автокефалія була потрібна як засіб для досягнення політичних цілей. Вчорашні політики і дисиденти, по духу і вихованню далекі від Церкви, які сприймали віру як щось абстрактне, дуже швидко сприйняли ідею «автокефальності», засвоїли її і зробили головним у своєму розумінні фактором духовного відродження.

Конкретизував ідею і мету освіти автокефалії в Україні ще в 1922 році відомий її проповідник професор Володимир Мойсейович Чехівський, який у складеній ним резолюції писав: «У автокефальній Церкві національна справа має панувати над церковною. Церковність є тільки форма, яку необхідно наповнити націоналістичним змістом» [20,с.19].

Друга і небезпідставна причина полягає в тому, що саме активізація уніатства, пов'язаного з насильством при його відродженні, породила перехід в автокефалію.

10 вересня 1989 року в зв'язку з ускладненням ситуації в Західній Україні тодішній Митрополит Київський Філарет провів в Свято-Успенській Почаївській Лаврі нараду благочинних західних єпархій. Вже тоді деякі священники висловлювалися за створення в Україні автокефальної Церкви. Серед духовенства, що знаходиться під постійним тиском з боку уніатів, все більше поширювалося бажання відокремитися від Московської Патріархії.

Формальний початок «автокефальному руху» було встановлено 16 лютого 1989 року, коли група з 5 осіб оголосила про створення «Ініціативного Комітету з відродження УАПЦ». Комітет був утворений за зразком Львівського

комітету з відродження УГКЦ, а його засновниками стала група київських дисидентів з числа членів Українського Культурологічного Клубу.

Головою цього самоствореного Комітету став клірик Ризької єпархії Богдан Михайлечко, колишній настоятель Свято-Успенського храму в м.Єлгаве [44,с.212]. Рештою ж членами Комітету були світські особи з числа політичних активістів: Л. Лохвицька (фактичний організатор Комітету), А. Битченко, Н.Буднік і С. Набока.

Як показує текст Звернення цього Комітету, ніякої продуманої концепції відродження автокефальних церковних структур у Комітеті не було. Більш того, як свідчить і текст першого Звернення, і свідчення очевидців тих подій, в той час члени Комітету навіть не знали, яку УАПЦ вони збираються відроджувати. Так, першим пунктом Звернення Комітет пропонував православним християнам України «створити регіональні комітети з відродження УАПЦ для подальшого злиття їх у Всеукраїнську Православну Раду» [44,с.213].

Комітет розгорнув широку діяльність в русі за автокефалію і національне відродження, охоплюючи все нові кола інтелігенції та політизованого духовенства. Прихильників цього руху активно підтримали всі ті ж Рух, Меморіал, інші націоналістично орієнтовані організації, подібно до того, як раніше вони ж підтримали рух за легалізацію УГКЦ, підтвердивши тим самим відсутність релігійного чинника і в цьому процесі. Незабаром почали подаватися документи на реєстрацію новостворених громад УАПЦ, проте в той час державна влада їх реєструвати відмовлялася. Понад півроку автокефалісти не мали свого храму. 19 серпня 1989 року про свій вихід разом з усім своїм приходом з юрисдикції РПЦ оголосив протоієрей Володимир Ярема, настоятель львівського храму святих Апостолів Петра і Павла: «Цим листом заявляємо, що наша парафія відмовляється від підпорядкування Руській Православній Церкві і приєднується до Київського Ініціативного Комітету Відродження Української Автокефальної Православної Церкви ...» [52,с.20].

У жовтні 1989 року і в січні 1990 року у Львові, Галичі та Тернополі відбулися наради православного духовенства – обласні «Собори», на яких було прийнято рішення, щоб «українське національне Православ'я було ні від кого незалежним» [36].

Дії духовенства носили відверто розкольніцький характер, тому, щоб утримати за собою паству і схилити на свою сторону інші парафії, прот. Володимир Ярема почав виправдовувати свої антиканонічні дії ідеєю автокефалії, яка, на його думку, може врятувати від експансії католиками Православ'я в Галичині. Виходячи з цього він говорив, що автокефалію необхідно проголосити незалежно від її канонічності. У цьому процесі він вирішив заручитися підтримкою Константинопольського Патріарха, до якого автокефалісти звернулися з проханням тимчасово прийняти їх під свій омофор. Перед УАПЦ ставилася мета отримати з часом від Константинополя автокефалію. З Стамбула відповідь не прийшла, але, незважаючи на це, Ярема деякий час згадував за Богослужінням Вселенського Патріарха Димитрія.

В листі до Патріарха Московського і всієї Русі Олексія II від 10 січня 1991 року Вселенський Патріарх заявив: «Вселенська Патріархія визнає тільки одну канонічну Православну Церкву в установлених Патріаршим і Синодальним синодом в 1593г. кордонах Вашої Святішої Церкви, тобто Святішу Руську Церкву, яку всі помісні канонічні Святі Божі Православні Церкви визнають, поважають і в священних диптихах поминають» [45,с.80].

Ярема прекрасно розумів, що для того щоб про УАПЦ йшлося як про структуровану церковну організацію, необхідно, щоб її очолив єпископ, а такого в них не було. Розпочаті пошуки серед єпископату РПЦ незабаром увінчалися успіхом. До УАПЦ приєднався колишній Житомирський єпископ Іоанн (Боднарчук) [16,с.32].

11 жовтня 1989 року в приватному будинку священника Івана Пашулі відбувся «Собор групи православних священників – борців за відродження Української Автокефальної Православної Церкви», на якому були присутні 17 священників і один мирянин. «Собор» звернувся до преосвященного Іоанна

(Боднарчука) проханням прийняти духовне керівництво відродженої на рідних землях Української Автокефальної Православної Церкви [20,с.24]. Єпископ Іоанн, вважаючи себе незаконно скривдженим Київським Митрополитом, 16 жовтня дав на це свою згоду [52,с.27].

20 жовтня в церкві св. Апостолів Петра і Павла у Львові відбувся «Собор» духовенства, на якому преосвященний Іоанн був обраний «першим архіпастирем відродженої УАПЦ». 22 жовтня 1989 року він, перебуваючи за штатом, всупереч церковним канонам, самовільно здійснив на території Львівської єпархії в Петропавлівській церкві Літургію і оголосив про утворення «Української Автокефальної Апостольської Церкви греко-українського обряду», назвавши себе її першоієрархом. 1 листопада 1989 року він повідомив телеграмою в Московську Патріархію про свій вихід зі складу ієрархії Руської Православної Церкви, чим поклав початок нового автокефального розколу в Україні. Згодом послідувала заява про його перехід під омофор глави УАПЦ в США митрополита Філадельфійського Мстислава (Скрипника), офіційно проголошеного 30 жовтня главою УАПЦ [66,с.47].

Згідно з церковним судочинством єпископ Іоанн був запрошений 13 листопада 1989 року на засідання Священного Синоду для розгляду його справи. Однак у своїх телеграмах він двічі відмовився прибути на засідання Синоду, повідомивши при цьому, що він назавжди вибув з юрисдикції РПЦ.

14 листопада під головуванням Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Пимена відбулося розширене засідання Священного Синоду РПЦ, на якому розглядалася справа єпископа Іоанна. Єпископа, що наважився відступити від спілкування зі своїм Патріархом і вчинив розкол, карають позбавленням сану. Священний Синод, констатуючи впертість і нерозкаяність єпископа Іоанна, піклуючись про єдність Церкви і спасіння віруючих, змушений був заявити про позбавлення єпископа Іоанна священного сану і чернецтва. Вчинений ним розкол в Церкві Священний Синод кваліфікував як самочинне збіговисько, тому, всі чинопослідування священнодійств, які можуть бути ним відслужені, – прийнято вважати недійсними, хіротонії –

безблагодатними, церковні розпорядження – незаконними. Синод нагадав тим священнослужителям, які матимуть з ним церковне спілкування, що, згідно з правилами святих апостолів, вони будуть заборонені у священнослужінні до повного розкаяння, а здійснювані ними «таїнства» і священнодійства вважаються безблагодатними [20,с.26].

15 листопада 1989 року архієреї Українського Екзархату звернулися до духовенства, чернецтва і всіх православних віруючих України з Посланням, в якій закликали українську паству зберігати церковну єдність і не піддаватися спокусі розколу: «У цей відповідальний період ми, єпископи Українського Екзархату, дбаючи про єдність Церкви і спасіння ввіреної нам Богом пастви, закликаємо духовенство 6000 парафій Православної Церкви в Україні служити в недільні та святкові дні, після Божественної Літургії, молебні за православних християн, які постраждали від насильства уніатів у Львові, а також про напоумлення тих, хто пішов у розкол. Ми просимо нашу українську паству встановити 23 листопада 1989 року одноденний піст – в зв'язку зі скорботою, яка трапилася у Львові» [54,с.7-9].

Архієрейський Собор (30–31 січня 1990 року) підтвердив визначення Священного Синоду від 14 листопада 1989 року щодо колишнього єпископа Іоанна (Боднарчука) і заявив про повну неканонічність проголошеної ним «Української Автокефальної Православної Церкви греко-українського обряду». Собор закликав усіх священнослужителів і мирян, що відійшли в розкол, повернутися в лоно Кіріархальної Церкви [20,с.27].

Незважаючи на постанову Архієрейського Собору, автокефальний розкол отримував все більшого поширення. Вже у вересні 1989 року починається періодично видаватися друкований орган УАПЦ – журнал «Наша віра – Православ'я». У 1990 році починає виходити літопис УАПЦ «Церква і життя» [44,с.217].

Незабаром УАПЦ зіткнулася з ще однією проблемою: потребою в хіротоніях нових єпископів. Ніхто з канонічних архієреїв не поспішав

задовольнити часті прохання колишнього владики Іоанна, з якими він до них звертався.

Навесні 1990 року в Болохово Івано-Франківської області, в таємниці від церковної громадськості Боднарчук звершив першу єпископську «хіротонію» спільно з так званим «Єпископом Істинно Православної Церкви – Вікентієм», позбавленим дияконського сану кліриком Тульської єпархії Віктором Чекаліним. Саме через їхні руки почала з'являтися на світ ієрархія УАПЦ.

5-6 червня в Києві відбувся так званий «Перший організаційний Всеукраїнський Святий Собор Української Автокефальної Православної Церкви», на якому були присутні кілька сотень кліриків і мирян. На основі переписаного в етнофілетичному дусі Статуту РПЦ «Собор» прийняв статут УАПЦ. Предстоятелем УАПЦ став 92-річний Мстислав Скрипник, який очолював УПЦ в США, якому «Собор» присвоїв титул «Патріарха Київського і всієї України». Архієпископ Іоанн поставлений митрополитом Львівським і Галицьким і обраний «місцєблюстителем патріаршого престолу» при живому предстоятелєві. Так в УАПЦ було введено і узаконено двовладдя, від якого надалі автокефальний рух буде лише страждати.

Отже, схвалений Статут УАПЦ був зареєстрований Радою у справах релігій УРСР 2 жовтня 1990 року, після чого УАПЦ почала своє легальне існування. Станом на 1 січня 1990 року УАПЦ налічувала 939 громад [20,с.29].

2.3. Помісний Собор РПЦ 1990р. Новий канонічний статус Православної Церкви в Україні

3 травня 1990 року, після смерті Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Пимена, відбулося засідання Священного Синоду РПЦ, на якому Місцєблюстителем Патріаршого Престолу був обраний тодішній митрополит Київський Філарет (Денисенко). 7 травня Священний Синод виніс постанову про скликання з 6 по 10 червня Помісного Собору для обрання нового Патріарха, а також створив комісію з підготовки Собору, яку очолив Місцєблюститель.

6 червня в патріаршій резиденції в Даниловому монастирі відбувся Архієрейський Собор, який обрав трьох кандидатів на патріарший престол. Ними стали: митрополит Ленінградський і Новгородський Олексій (Рідігер), митрополит Ростовський і Новочеркаський Володимир (Сабодан) та митрополит Київський і Галицький Філарет (Денисенко).

Митрополит Філарет, будучи Місцєблєустителем Патріаршого Престолу, відчував себе господарем становища. Маючи давні і тісні зв'язки з керівництвом країни, він був більш ніж упевнений в тому, що тепер саме він очолить Руську Православну Церкву. Несподіванкою для нього стало рішення про обрання Патріарха таємним голосуванням [63].

7 червня, в результаті таємного голосування, 139 голосів було віддано за митрополита Ленінградського і Новгородського Олексія, 107 – за митрополита Ростовського і Новочеркаського Володимира і тільки 66 – за митрополита Київського і Галицького Філарета. У другому турі за митрополита Олексія проголосувало 166, а за митрополита Володимира – 143 учасники Собору. Таким чином, новообраним Патріархом Московським і всієї Русі став Ленінградський митрополит Олексій (Рідігер) [68,с.480-482].

Серед прийнятих Помісним Собором постанов для Православної Церкви на Україні особливе значення має 21-й параграф, присвячений питанню поступової автономізації УПЦ. У постанові говориться:

«З великою скорботою Собор обговорив дії українських розкольників-автокефалістів... Справедливе прагнення до самоврядування Православної Церкви на Україні замість того, щоб відбуватися в рамках церковних канонів і зі збереженням церковної єдності, пішло хибним шляхом розділення з усіма згубними наслідками.

Наша багатонаціональна Церква благословляє національно-культурне відродження народів, які входять в неї, але вона проти шовінізму, сепаратизму і національної ворожнечі. У відповідь на законні сподівання православних на Україні українські єпархії були об'єднані в самоврядну Українську Православну Церкву. Ця Церква, маючи широку самостійність, зберігає

законну канонічний зв'язок як з Московським Патріархатом, так і з усіма іншими Помісними Православними Церквами. Створення незалежної Української Православної Церкви відкриває можливість уникати розколу і ізоляції від Вселенського Православ'я, здійснювати подальше вдосконалення своєї самостійності, не погрішаючи при цьому проти священних канонів і зберігаючи любов і мир між чадами церковними.

Собор визнає справою виключної важливості зцілення безчинства, що виникло серед православних на Західній Україні ...» [62,с.27].

Таким чином, за підсумками Помісного Собору РПЦ можна зробити деякі висновки, які в подальшому житті Української Православної Церкви відіграли свою вирішальну роль:

1. Патріарший Екзарх України, Місцеблюститель Патріаршого престолу Митрополит Київський і Галицький Філарет (Денисенко) не став Патріархом Московським і всієї Русі, хоча і був переконаний в тому, що займе престол Московських Першосвятителів і очолить РПЦ.

2. Після прийняття «Положення про екзархати», який об'єднав українські єпархії в Українську Православну Церкву, постановою Помісного Собору РПЦ (§21) був зроблений черговий крок до ще більшої незалежності УПЦ і відкрито можливість подальшого канонічного вдосконалення своєї самостійності.

9 липня 1990 року у Києві відбулась нарада Єпископату УПЦ, на якій було обговорено релігійну ситуацію в Україні. Єпископат констатував, що у західних єпархіях продовжується релігійний конфлікт між православними та греко-католиками. Процес легалізації уніатської церкви на Західній Україні набув характеру релігійної агресії проти УПЦ та терору щодо православних віруючих та духовенства в цьому регіоні. У цих умовах православні, під тиском з боку уніатів і місцевої влади, не бажаючи приймати унію, змушені під впливом нецерковних сил переходити в так звану УАПЦ, лідери якої стоять на націоналістичних і сепаратистських позиціях і, використовуючи політичну ситуацію, поширення розколу по всій Україні, поставивши за мету ліквідацію

УПЦ, яка єдина перебуває у канонічному спілкуванні через Московський Патріархат із Вселенським Православ'ям [20,с.39].

Беручи до уваги все вищевикладене, проаналізувавши ситуацію, що склалася, Єпископат Української Православної Церкви, керуючись 21-м параграфом Постанови Помісного Собору РПЦ від 7-8 червня 1990 року щодо Української Православної Церкви, прийняв Звернення до Святішого Патріарха Московського та Священного Синоду РПЦ. У ньому до уваги Патріарха та Синоду пропонувалися для розгляду та затвердження положення, які мали посилити авторитет священноначалля УПЦ для більш активного протистояння розкольникам-автокефалістам та уніатам.

Засідання Священного Синоду Українського Екзархату, що відбулося 10 липня 1990 року, ухвалило «Звернення» і направило його на розгляд Священного Синоду РПЦ з проханням до Святішого Патріарха Олексія затвердити пропозиції єпископату Української Православної Церкви.

27 липня-6 серпня 1990 року з архіпастирським візитом в Україну відвідав новообраний Предстоятель РПЦ, Патріарх Московський і всієї Русі Олексій II. Приїзд глави Церкви в Україну невдовзі після інтронізації мав на меті показати, що подолання релігійного конфлікту в Україні є одним із першочергових завдань, вирішувати яке має не лише Українська Православна Церква в самій собі, а й вся повнота Руської Церкви.

Після Богослужіння у кафедральному Свято-Володимирському соборі м. Києва Патріарх Олексій звернувся до мирян зі словами: «Нас не може не турбувати поширення так званої автокефалії, а по суті – розколу в Церкві. Моє відвідування України є свідченням того, що ми єдині з єпископатом, кліром та віруючими Української Православної Церкви у радостях та скорботах» [8,с.14-18].

У Почаївській Лаврі відбулася зустріч Святішого Патріарха Олексія II, тодішнього Митрополита Філарета, ієрархів Української Православної Церкви з кліриками та мирянами Західних областей України. Основною темою зустрічі було вирішення питання міжконфесійної напруги у західному регіоні

республіки. Православні Західних областей констатували численні акти насильства, які вони зазнають із боку греко-католиків та автокефалістів.

Після обговорення нагальних проблем архієреї УПЦ звернулися до Святішого Патріарха Олексія з проханням дати Українській Православній Церкві більшу самостійність у релігійно-адміністративних справах, на що Святіший Патріарх запевнив учасників зустрічі, що він та Синод РПЦ готові на досить серйозні кроки, спрямовані на те, щоб дати Українській Православній Церкві таку самостійність, яка могла б задовольнити національні сподівання українського народу та зберегла систему взаємовідносин з Руською та іншими Православними Церквами. Священний Синод створив комісію, яка почала займатися цим питанням. До її складу увійшли шість єпископів від Росії та України, а також богослови та священники.

6 серпня Святіший Патріарх Олексій повернувся до Києва, де зустрівся з Головою Верховної Ради Української РСР Л.Кравчуком. Під час бесіди з Патріархом Олексієм Л.Кравчук висловив свою підтримку бажанням вірян щодо самостійності та незалежності Української Православної Церкви [77, с.6-7].

25-27 жовтня 1990 року під головуванням Святішого Патріарха Олексія у резиденції Патріарха та Священного Синоду у Свято-Даниловому монастирі відбувся Архієрейський Собор у складі 91 ієрарха РПЦ. Після розгляду «Звернення», його всебічного обговорення та ретельного вивчення Архієрейський Собор визначив:

1. Українській Православній Церкві надається незалежність та самостійність у її управлінні.

2. У зв'язку з цим найменування «Український Екзархат» — скасовується.

3. Предстоятель Української Православної Церкви обирається Українським єпископатом і благословляється Святішим Патріархом Московським та всієї Русі.

4. Предстоятель Української Православної Церкви має титул «Митрополит Київський і всієї України».

5. Митрополиту Київському та всієї України, в межах Української Православної Церкви, засвоюється титул «Блаженніший».

6. Митрополит Київський та всієї України має право носіння двох панагій та піднесення хреста під час Богослужіння.

7. Синод Української Православної Церкви обирає та поставляє правлячих та вікарних архієреїв, засновує єпархії в межах України.

8. Митрополит Київський та всієї України як Предстоятель Української Православної Церкви є постійним членом Священного Синоду Руської Православної Церкви [19,с.2].

Після закінчення Архієрейського Собору Святіший Патріарх Олексій II виїхав до Києва, щоб урочисто вручити Київському митрополиту Грамоту про дарування Українській Церкві незалежності та самостійності в її управлінні. Його супроводжували тодішній митрополит Київський та всієї України Філарет, члени священного Синоду УПЦ – учасники Архієрейського собору.

28 жовтня 1990 року Святіший Патріарх Олексій прибув до Києва. Софійський Собор у роки радянської влади був перетворений на музей-заповідник. Вирішено було надавати його лише на час для святкових Богослужінь. 28 жовтня храм було відкрито і для Патріаршої служби.

Перед початком Літургії Святіший Патріарх Олексій оголосив Постанову Архієрейського Собору: «Архієрейський Собор Руської Православної Церкви, що відбувся в Москві, у Свято-Даниловому монастирі з 25 по 27 жовтня 1990 року під головуванням Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Олексія II, розглянув і всебічно обговорив звернення Української Православної Церкви та визначив: Надати Українській Православній Церкві незалежність та самостійність у своєму управлінні» [61].

Також він зачитав Благословенну Грамоту, яку передав тодішньому митрополиту Київському та всієї Русі Філарету (Додаток А).

Таким чином, УПЦ здобула фактичну незалежність, зберігаючи канонічну єдність із Московським Патріархатом, а через нього – із Вселенським Православ'ям. Суть здобутої незалежності, її історичне коріння та правильне розуміння розкрив тодішній митрополит Київський та всієї України Філарет: «Самостійність та незалежність УПЦ, ми розуміємо як повернення до часів Київської Митрополії, часів Петра Могили, коли Київська Митрополія була відносно незалежною, але входила до складу Константинопольського Патріархату. Тепер вона буде так само самостійною і незалежною, але підтримуватиме зв'язки з Московським патріархатом і Вселенським Православ'ям. Таким чином, незалежність, яку ми наповнюємо таким змістом, відповідає тій незалежності, яку наша Церква мала колись» [46,с.17]. «Ми повертаємося до того стану, в якому знаходилася Київська митрополія до возз'єднання з Московським Патріархатом. Тоді митрополит Київський обирався Собором єпископів Київської митрополії, а стверджувався, тобто отримував Благословенну Грамоту, спочатку від Константинопольських Патріархів, а після Московського. Таким чином, ми є саме тією Церквою, яка була в козацькі часи, яка розпочала своє існування з часів святого князя Володимира» [20,с.46]. Це роз'яснення ставить всі крапки над «і» у претензіях розкольників: «Чи повернуть нашій церкві привілеї, відібрані 309 років тому, якими вона користувалася від 988 року до 1686 року, в якому насильно і неканонічно була позбавлена їх Московським патріархатом?» [20,с.46].

28 жовтня уніати та автокефалісти оточили собор святої Софії, щоб не допустити Патріарха до служіння Божественної Літургії. Підходи до собору були заблоковані пікетувальниками. Багато віруючих та представників духовенства, які поспішали на урочисте Богослужіння, не були допущені до храму. Того дня, події якого згодом було названо «першим Софійським побоїщем», віряни та духовенство УПЦ зазнали на собі як морального, так і фізичного насильства. З православних священиків і ченців УПЦ зривали хрести, облачення, виривали з рук хоругви, розбивали ікони, кидаючи їх під ноги [20,с.48].

Спільні безчинства уніатів та автокефалістів 28 жовтня 1990 р. на площі перед Софійським собором засвідчили їхню єдність у боротьбі з Українською Православною Церквою. Пряме та безпосереднє призначення Церкви – задовольняти духовні, релігійні потреби людей, а не їхні політичні наміри. Політизація церкви, як свідчить історія, врешті-решт завершується занепадом самої церкви. Автокефалісти, увійшовши на політичній основі до блоку з уніатами проти Української Православної Церкви, значно послабили свої позиції. [20,с.49]

1990-1991 роки були для УПЦ найбільш плідним. У 1989-1991 роках відкрилося близько трьох тисяч парафій УПЦ, а до літа 1991 року їхня кількість уже перевищила 5 тисяч [66,с.72-73].

22-23 жовтня 1990 року у Києві у зв'язку з отриманням Українською Церквою статусу незалежної та самостійної в управлінні проходив перший Собор Української Православної Церкви, скликаний рішенням Синоду УПЦ.

Головним завданням першого церковного Собору стало ухвалення Статуту Української Православної Церкви. Новий Статут обговорювався та був схвалений на Архієрейському Соборі Української Православної Церкви 29 жовтня 1990 року. Головна мета, яку переслідував Собор, приймаючи новий Статут – припинити намір православного духовенства та віруючих до розколу та унії, дієве збереження церковних канонів.

Вкотре постало питання про канонічний шлях виходу із складної церковної ситуації. Було наголошено, що ставлення віруючих до автокефалії (як одного з варіантів подолання розколу) залишається неоднозначним. Якщо на Заході України має багато прихильників, то на Сході України люди категорично проти автокефальної Церкви.

На закінчення роботи Собору Митрополит Київський і всієї України Філарет зазначив: «Нам не треба соромитися зв'язку нашої Церкви з Московською Патріархією, не треба наголошувати, що ми до неї не маємо відношення, – це шлях не вірний, не християнський. Ми підтримуватимемо молитовні зв'язки з кожною Помісною Церквою, адже всі єдині у Христі – і

греки, і румуни, і росіяни і українці. І якщо ми не лицемірно це проголошуємо, то давайте це сповідувати і у своїх практичних справах» [12,с.7-10].

Підсумовуючи необхідно відмітити, що автономізація Київської митрополії мала, безперечно, історично позитивне значення. Єдиним її негативним, але тимчасовим наслідком була абсолютизація влади в УПЦ її авторитарного Предстоятеля – митрополита Філарета. З цього часу він став керувати Церквою практично безконтрольно, не будучи підзвітним у своїх діях Святішому Патріарху та Синоду РПЦ.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОСЛАВНИХ КОНФЕСІЙ УКРАЇНИ ТА ВІДНОСИНИ МІЖ НИМИ В ПЕРШЕ ПОСТТОТАЛІТАРНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

3.1. Православ'я в Україні в перші роки незалежності

Проголошення державної незалежності 24 серпня 1991 р. та обрання молодого державою курсу на демократичні перетворення поставили політичну, економічну, духовну сфери в якісно нові та незвичні умови існування.

Незважаючи на антирелігійну пропаганду та діяльне знищення церкви з боку комуністичної партії, упродовж семи десятиліть населення України не втратило зв'язок зі своєю тисячолітньою християнською ідентичністю.

Незабаром після Собору, 19-20 жовтня 1991 р., у Києві проходив перший Всеукраїнський релігійний форум – показова подія, яка проводилася в дусі нової політики в галузі релігії. На цих зборах були присутні глави та представники конфесій та віросповідань, традиційних для України. На відкритті був присутній майбутній Президент України (вже через півтора тижні), а поки що Голова українського Парламенту Л. Кравчук. Вітаючи присутніх, він сказав, що тепер Україна – це правова держава та першочергове завдання органів державної влади – забезпечити беззаперечне виконання Закону про свободу совісті у повному обсязі. Усіх зобов'язує один закон. Л. Кравчук визначив сферу діяльності релігії та шлях її подальшого розвитку в Україні: «У вільній Державі – вільна Церква» [52,с.71]. Форум прийняв «Звернення до віруючих громадян України» та «Звернення до Верховної Ради України». Після завершення Форуму митрополит Філарет мав бесіду з делегацією УАПЦ: митрополитом Антонієм (Масендичем), архієпископом Володимиром (Романюком) і свящ. М. Максимовичем. Останній, згадуючи цю зустріч, писав, що митрополит Філарет висловився за об'єднання УПЦ та УАПЦ. Він наголосив, що між церквами не повинно бути жодних непорозумінь, бо вони «ідейно вже об'єднані» [52,с.71]. І якщо будь-яка

парафія УПЦ хоче відійти до УАПЦ, вона може зробити це безперешкодно. На зауваження з протилежного боку, що УАПЦ піде на об'єднання лише у випадку, якщо УПЦ отримає автокефалію від Москви, Філарет відповів, що він аж ніяк не сумнівається, що Москва дасть автокефалію і найближчим часом [52,с.71].

Підсумовуючи необхідно наголосити на тому, що «рішення» про повну самостійність УПЦ було прийнято керівництвом. Продиктовано воно було не актуальністю бажання автокефалії серед церковного народу, а майже виключно особистим бажанням Предстоятеля в руслі офіційної державної політики.

Рішення Собору Української Православної Церкви стривожило значну частину священнослужителів та мирян в Україні. До Московської Патріархії з різних єпархій почали надходити телеграми на тему категоричного заперечення відокремлення Київської Митрополії від Московського Патріархату. Водночас митрополит Філарет докладав енергійних зусиль до того, щоб прискорити процес отримання автокефалії.

3.2. Питання про канонічну автокефалію та діяльність митрополита Філарета

16 грудня 1992 року за підписом керуючого справами Київської Митрополії всім преосвященним було розіслано циркуляр такого змісту: «З благословення митрополита Київського та всієї України Філарета всім необхідно провести збори вашого духовенства на підтримку рішення Собору Української Православної Церкви про надання їй незалежності. Списки духовенства та особисті підписи привезти до канцелярії» [29,с.9].

Явним був тиск влади, який виявився в особистому втручанні Л.Кравчука у якнайшвидше вирішення цього питання.

Керівництво кіріархальної Церкви стурбувалося тим, що питання церковної автокефалії в Україні набуло нецерковної форми свого рішення, про що було сказано на засіданні Священного Синоду. Цікава була реакція тодішнього митрополита Філарета, який говорив з Києва вустами єпископату:

«Як нам стало відомо, на останньому засіданні Священного Синоду Руської Православної Церкви (25-27 грудня 1991 р.) висловлювалося думка, ніби наше звернення на Соборі Української Православної Церкви (1991 р.) було зроблено під тиском держави і що нібито не всі документи, що підписали українські архієреї згодні з ухваленими рішеннями. У зв'язку з цим ми смиренно заявляємо, що вимушене новими історичними умовами наше прагнення отримати повну канонічну самостійність продиктоване виключно благом Православ'я в Україні, а не тиском з боку держави» [57,с.5].

Невдовзі три архієреї – єпископи Чернівецький Онуфрій (Березовський), Тернопільський Сергій (Генсицький) та Донецький Аліпій (Погребняк) відмовилися від своїх підписів під «Зверненням». Наступного дня, 23 січня, рішенням Синоду УПЦ їх усунули зі своїх кафедр. Рішення Синоду викликало обурення пастви, яка перебувала в опікуванні зміщених архієреїв, і вона не випустила їх зі своїх єпархій. Тоді єпископи Онуфрій та Сергій направили особисті послання Святійшому Патріарху, в яких заявляли про відмову від своїх підписів.

В Україні виникла реальна загроза нового розколу – тепер уже всередині УПЦ. Потік листів і телеграм, спрямованих до Московської Патріархії від парафій, монастирів, духовних шкіл, окремих священнослужителів та мирян з проханням зберегти існуючий статус Української Православної Церкви, наростав.

Для умиротворення ситуації Святіший Патріарх Олексій II 4 лютого направив митрополиту Філарету телеграму, в якій пропонував у зв'язку з небезпечним розвитком церковних подій у деяких областях України до засідання Священного Синоду, наміченого на 18-19 лютого, «утриматися від будь-яких канонічних рішень» [68,с.5].

31 березня 1992 року в Даниловому монастирі відкрився Архієрейський собор Руської Православної Церкви. Собор обговорював клопотання єпископату УПЦ про надання Українській Православній Церкві автокефального статусу. У своїй доповіді на Соборі митрополит Філарет обґрунтовував

необхідність надання УПЦ автокефалії політичними подіями: розпадом СРСР та утворенням незалежної Української Держави.

Після доповіді митрополита Філарета розпочалася дискусія, у якій брала участь більшість архієреїв. На обговорення питання про статус Української Православної Церкви не могли не вплинути численні делегації віруючих з різних єпархій України, які протестували проти автокефалії.

Значна кількість архієреїв, виступаючи на Соборі, говорили про невчасність автокефалії Української Церкви, – головним чином через те, що за повної самостійності Православна Церква в Україні опиниться віч-на-віч перед уніатською агресією, а розкольники все одно не припинять своєї руйнівної діяльності. Деякі з тих, хто виступав, нагадували, що всі минулі спроби автокефалії Української Православної Церкви приносили Церкві лихо.

Під час обговорення проблеми автокефалії все частіше стали чути звинувачення на адресу митрополита Філарета, який використав надану Українській Православній Церкві самостійність і незалежність в управлінні не на лікування розколу, але зробив її знаряддям зміцнення своєї особистої влади.

Поворотним моментом у полеміці стала пропозиція єпископа Магаданського Аркадія (Афоніна) розглянути питання про зміну глави Української Церкви, «оскільки владика Філарет не відповідає вимогам до особистості, здатної об'єднати навколо себе всіх православних кліриків і мирян в Україні» [47,с.624].

Митрополит Філарет відкидав усі висунуті на його адресу звинувачення, однозначно визначивши їх як наклеп та спроби недоброзичливців дискредитувати його особу.

Підсумовуючи дискусію, голова Архієрейського Собору Святіший Патріарх Московський і всієї Русі Олексій II сказав: «Для того щоб говорити про автокефалію, потрібна спокійна обстановка. Але зараз, в час руйнування економічних, національних, людських зв'язків, поділу та протистояння, від яких так втомився народ, бажання зберегти єдність Церкви є Голосом Божим. Ми просимо владика Філарета заради блага Православ'я в Україні, заради

нашої єдності піти зі свого поста і надати єпископам України можливість обрати нового Предстоятеля» [30,с.6].

Тоді митрополит Філарет виступив із заявою, яка не могла бути зрозуміла інакше, як прояв готовності залишити пост глави Української Церкви та підкоритися волі Архієрейського Собору, голосу більшості священнослужителів та мирян України: «Я відчуваю, що потрібний пророк Іона, і я готовий ним бути. Але я прошу, щоб цього Іону кинули так, щоб в Україні не збунтувалося море, тому прошу надати українському єпископату провести вибори нового Предстоятеля Української Православної Церкви в Києві. Я даю архіпастирське слово, що такий Собор буде проведено, що ніякого тиску не буде чинитися» [30,с.7].

Святіший Патріарх подякував митрополиту Філарету за його готовність скласти обов'язки Предстоятеля Української Церкви, а також обіцяв, що той зможе продовжити архіпастирське служіння на одній з кафедр України.

Декілька єпископів з України підійшли до Патріарха і висловили свій сумнів у щирості слів митрополита Філарета. Патріарх під час засідання сказав про це митрополиту, на що той дав запевнення та архієрейське слово виконати обіцяне: «Ми таки повинні не забувати про слово, сказане в Євангелії: «Нехай у Вас буде так – так, ні – ні. А що понад це – це від лукавого». Якщо я сказав, що я це зроблю, значить я зроблю. Я подам прохання Архієрейському Собору УПЦ про те, що я прошу звільнити мене від цих повноважень – права Предстоятеля УПЦ та обрати на це місце нового Предстоятеля» [30,с.8].

Після повернення митрополита Філарета до Києва 6 квітня 1992 року відбулося розширене засідання Священного Синоду Української Православної Церкви, який мав судження про результати визначень Архієрейського Собору РПЦ 31 березня-4 квітня 1992 року у Москві. Але вже 7 квітня на свято Благовіщення за Богослужінням у Володимирському кафедральному соборі тодішній митрополит Філарет оголосив про відмову скласти з себе обов'язки Предстоятеля Української Православної Церкви, мотивувавши це тим, що заяву про свою відставку він змушений був зробити під тиском архієреїв Руської

Православної Церкви, але тепер, «зваживши складні обставини в Церкві та прохання пастви та єпископату УПЦ, вирішив залишитися» [38,с.27].

14 квітня в Укрінформагентстві відбулася прес-конференція, на якій митрополит Філарет заявив: «Я пройшов Голгофу. Такий Собор був першим за 30 років мого перебування в єпископському сані. Мені дана Грамота Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II у 1990 році на довічне очолення УПЦ. Тому я вважаю, що у складній нинішній ситуації в Україні я не можу йти на поводу у архієреїв РПЦ і залишити непризволяще українську паству» [79,с.273].

Патріарх Олексій 17 квітня 1992 року в листі запитував митрополита Філарета, чи відповідає дійсності інформація про його рішення не йти з посади, яку на Архієрейському Соборі він з клятвою обіцяв залишити. З Києва відповіді не надійшло.

У церковному житті України ситуація знов загострилася. У більшості храмів припинилося поминання Предстоятеля УПЦ за Богослужінням: у такий спосіб православне духовенство та миряни стали захищатися від антицерковної діяльності митрополита Філарета.

У такій напруженій ситуації 30 квітня у Житомирі відбулися Збори представників духовенства, монастирів, православних братств та мирян. Керуючись постановою Архієрейського Собору Матері-Церкви 04.04.92р., вимогами канонічної дисципліни, Збори заявили рішучий протест митрополиту Філарету у зв'язку з його наклепницькими заявами на адресу Архієрейського Собору, що відбувся [32].

У неординарній ситуації, що склалася, Синод, обговоривши церковну ситуацію в Україні, виніс рішення тимчасово передати функції Предстоятеля Української Православної Церкви найстарішому за хіротонією архіпастиреві в Україні – митрополиту Харківському і Богодухівському Никодиму (Руснаку). Йому було доручено до свята Святої Трійці скликати Архієрейський Собор для того, щоб ухвалити відставку митрополита Філарета та обрати нового Предстоятеля Української Церкви.

Виконуючи Визначення Священного Синоду від 21 травня 1992 року, митрополит Харківський та Богодухівський Никодим (Руснак) 27 травня зібрав та очолив Собор Української Православної Церкви, який за місцем свого проведення увійшов до новітньої історії.

14 травня митрополит Никодим надіслав Філарету листа, в якому просив його виконати свою обіцянку і зібрати Архієрейський Собор «заради миру в нашій Церкві». Але відповіді не було [1,с.18].

На Архієрейський Собор в місто Харків прибули 17 архіпастирів. Єпископ Волинський Варфоломій телеграмою з Польщі, де він перебував у цей час, повідомив, що погоджується з рішенням більшості архієреїв, до якого і просив приєднати його голос. Не прибув на Собор лише Львівський владика Андрій (Горак), який послався на хворобу, але й він ухвалив рішення Собору.

Не стояв осторонь подій і офіційний Київ, який усіма способами явно і таємно підтримував митрополита Філарета. «Собор тривав дві доби, – згадує митрополит Никодим, – Після закінчення офіційна преса від імені Уряду заявила, що Никодим скликав Собор, але ніхто про це нібито не знав. Так з першого дня почалася фальсифікація» [1,с.18]. Продовжуючи роботу Собору через кожні дві години митрополита Никодима викликали на телефонну розмову з Адміністрацією Президента Л. Кравчука, який з повагою ставився до Харківського Владика. З Адміністрації передавали: «Никодим Степанович, Леонід Макарович сподівається на дружбу і просить не чіпати Філарета» [1,с.18].

Основним діянням Харківського Собору було висловлення недовіри митрополиту Філарету усунення його з Київської кафедри, з поста Предстоятеля Української Православної Церкви та зарахування його за штат у зв'язку з невиконанням обіцянки піти з поста Предстоятеля Української Церкви. Це діяння відбулося за відсутності митрополита Філарета, який відмовився прибути на Архієрейський Собор УПЦ і проігнорував неодноразово надіслані йому виклики. За вчинення розкольницьких дій Собор заборонив митрополиту Філарету священнослужіння до остаточного рішення з цього

питання Архієрейського Собору кіріархальної Церкви. Після цього на підставі Розділу V п.п. 12,13 Статуту «Про управління Української Православної Церкви» відбулося обрання нового предстоятеля УПЦ з урахуванням рекомендації Священного Синоду «таємним голосуванням не менше ніж із трьох висунутих Архієрейським Собором Української Православної Церкви кандидатів» [20,с.90], чим забезпечувалася свобода та демократичність вибору.

Кожен член Собору подавав записки з іменами трьох кандидатів. У першому турі за митрополита Харківського Никодима було подано 7 голосів, за митрополита Ростовського Володимира (Сабодана) – 13, за архієпископів Полтавського Феодосія (Дикуна), Житомирського Іова (Тивонюка), Рівненського Іринія (Середнього) – по 4 голоси. Перед другим туром митрополит Харківський Никодим узяв самовідведення. У другому турі митрополит Володимир отримав 16 голосів та був обраний митрополитом Київським та предстоятелем Української Православної Церкви [20,с.90].

Про своє обрання на Київську кафедру митрополит Володимир дізнався у Фінляндії, де очолював делегацію РПЦ у Дев'ятій богословській співбесіді з представниками Євангелічно–Лютеранської Церкви Фінляндії, яка проходила з 19 по 28 травня 1992 року. Пізно ввечері 27 травня на засідання конференції, що тривало, прибув Президент Фінляндії з букетом квітів. Причину його приїзду невдовзі дізналися всі учасники, зокрема й митрополит Володимир – з вечірнього випуску новин, в якому повідомлялося, що новим Предстоятелем УПЦ обрано владику Володимира [20,с.91].

Священний Синод РПЦ, що відбувся наступного дня, 28 травня, на своєму засіданні висловив згоду з рішенням Харківського Архієрейського Собору, а також призначив для розгляду справи колишнього митрополита Філарета (Денисенка) Київського та всієї України Архієрейський Собор Кіріархальної Церкви, дата скликання якого було визначено на 11 червня 1992 року.

Митрополит Володимир став першим вільно та соборно обраним Предстоятелем Української Православної Церкви. Визначення Архієрейського

Собору УПЦ про його обрання було схвально прийнято всіма Помісними Православними Церквами. Їхні Предстоятели свідчили про це телеграмами, в яких висловлювали підтримку рішень Харківського Собору та визнавали митрополита Володимира єдиним законним Першоієрархом УПЦ.

Митрополит Філарет не прислухався до соборного голосу Церкви. Він не виконав ні визначення квітневого Архієрейського Собору РПЦ, ні ухвали Священного Синоду. У зв'язку з цим його діяльність потрапила під дію синодальної постанови від 7 травня 1992 року, яка передбачала у разі невиконання вищевказаних ухвал «передати митрополита Філарета суду Архієрейського Собору Руської Православної Церкви» [67,с.96] дату проведення якого було призначено на 11 червня 1992 року.

Ретельно розглянувши всі обставини справи за звинуваченням колишнього митрополита Київського та єпископа Почаєвського Якова у тяжких церковних злочинах, архієрейський Собор в особливому «Судовому діянні» ухвалив: «За жорстоке і зарозуміле ставлення митрополита Філарета (Денисенко) до підвідомчого духовенства, диктат і шантаж, внесення своєю поведінкою та особистим життям спокуси в середу віруючих, клятвoprеступництво, публічний наклеп і хулу на архієрейський Собор, вчинення священнодійств, включаючи висвячення, у стані заборони, вчинення розколу в Церкві:

1. Позбавити митрополита Філарета (Денисенко) суцього сану, всіх ступенів священства та всіх прав, пов'язаних із перебуванням у клірі.
2. Вважати всі висвячення у сан диякона, пресвітера та єпископа, здійснені митрополитом Філаретом у забороненому стані з 27 травня ц.р., а також усі звинувачення, накладені ним на кліриків та мирян з 6 травня ц.р., незаконними та недійсними» [67,с.99].

Отже, канонічним шляхом автокефалії не було отримано, а митрополита Філарета заборонено у священнослужінні. Натомість, сам Філарет писав: «Я не вважаю себе винним у висунутих мені заочних звинуваченнях на Харківському та Московському Соборах і тому не можу визнати справедливим Судове діяння

Архієрейського Собору Руської Православної Церкви від 11 червня 1992 року» [4,с.8].

3.3. Позиції сторін УПЦ, УПЦ КП, УАПЦ в відносинах між собою

25 червня в резиденції колишнього Київського митрополита Філарета відбулися збори заборонених священнослужителів і відпавших у розкол мирян, які назвали себе «Всеукраїнським Православним Собором». Офіційним завданням собору було об'єднання УПЦ та УАПЦ в одну «українську церкву».

З 20 єпископів УПЦ були присутні лише позбавлені сану Філарет та Яків (Панчук). Загалом зібралося 104 особи, серед яких жодного не було обрано згідно зі Статутом [20,с.226].

Те, що «собор» був неправомірним, розуміли й самі, хто зібрався на нього. Між собою вони говорили: «Хай воно, це об'єднання, і не буде як слід, але церкву ми матимемо не московську, а українську, державну» [52,с.84]. Саме це і було покладено в основу створюваної 25–26 червня церковної структури під назвою «УПЦ-КП».

На «Соборі» було порушено питання, визнавати чи не визнавати дійсним рішення Архієрейського Собору РПЦ від 11 червня 1992 року, згідно з яким митрополит Філарет був позбавлений усіх ступенів священства. «Собор» відповів: «засудити як таке, що не має сили щодо Української Православної Церкви-Київського Патріархату» [20,с.121]. Таким чином, було прийнято безпрецедентне рішення: шляхом голосування було повернено архієрейську благодать та митрополичу гідність та посаду колишньому Предстоятелю УПЦ.

Знаючи про канонічну та юридичну неповноцінність новоспеченої організації, Філарет з Антонієм поспішали заручитися підтримкою з боку Президента. Вони звернулися з проханням «підтримати їхні зусилля та захистити об'єднану Українську Православну Церкву-Київський Патріархат від посягань на її права та втручання у її внутрішнє життя» [51,с.3].

Організатори Всеукраїнського православного Собору (Філарет – Антоній) та сам Собор допустили низку суттєвих порушень Статуту про управління УАПЦ, визнаний чинним для УПЦ-КП до прийняття нового Статуту.

Таким чином, «Всеукраїнський Православний Собор» не можна вважати об'єднавчим у тому сенсі, як це намагається представити його організатор Філарет Денисенко, тобто таким, що об'єднав дві церкви – УПЦ та УАПЦ – в одну. Об'єднавчим він міг стати у тому випадку, якби були скликані згідно зі своїми Статутами про управління Помісні Собори УПЦ та УАПЦ, які на своєму спільному засіданні ухвалили б рішення про самоліквідацію та злиття до однієї Церкви. Учасники ж цих зборів не мали статутних повноважень приймати рішення щодо якоїсь із Церков – чи то УПЦ, чи то УАПЦ. Те, що сталося на Пушкінській, було не більше ніж приєднання Філарета Денисенка до юрисдикції УАПЦ.

Незважаючи на явні порушення об'єднавчим собором законодавства України, Статут УПЦ-КП був зареєстрований Радою у справах релігії при Кабінеті Міністрів України.

Ідеологія УПЦ-КП протягом перших трьох років базувалася на затвердженні наступності новоствореної Церкви від УАПЦ. Символом цього стало визнання Мстислава (Скрипника) головою УПЦ-КП. Однак у таємниці від нього Філарет вніс до Статуту УАПЦ поправку (ч.IV, п.6, 9), що дозволяє звільнити патріарха за віком.

Мстислав вже 1 липня прибув до Києва. Вперше вголос для громадськості свою думку щодо того, що сталося, Мстислав висловив 3 липня в інтерв'ю кореспонденту газети «Незалежність». На запитання, яким є його ставлення до УПЦ-Київського Патріархату, створеного митрополитами Філаретом та Антонієм, Мстислав відповів: «Я не знаю про існування такого патріархату... Об'єднання повинне мати авторитетну базу. Якщо кілька осіб з однієї, іншої, третьої сторони зговоряться – це несерйозно» [10]. Незабаром Мстислав відбув до Америки.

У своїх висновках Скрипник не схибив. Так зване «об'єднання» стало початком роз'єднання.

З подання Кабінету Міністрів України Рада у справах релігій ухвалою від 7 липня 1992р. передав юридичні права УАПЦ новоствореній УПЦ-КП. Таким чином, УАПЦ в Україні повернулася до правового статусу, який мала до своєї легалізації 2 жовтня 1990 року [44,с.229].

20 жовтня 1992р. патріарх Мстислав оприлюднив Звернення до єпископату, духовенства та мирян Української Автокефальної Православної Церкви, в якому заявив, що рішення про об'єднання УАПЦ з якоюсь іншою Церквою згідно зі Статутом УАПЦ може бути прийняте лише скликаним ним Собором єпископату, духовенства та мирян УАПЦ, підготовка якого вже розпочалася.

Київ відреагував на це «Заявою» київського братства св. Андрія Первозванного УПЦ-КП, яке закликала синод УПЦ-КП терміново скликати розширений Архієрейський Собор УПЦ-Київського Патріархату, на якому, враховуючи, що Святіший Патріарх Мстислав через його вік, не в змозі виконувати обов'язки покладені на Патріарха, вирішити можливість подальшого перебування патріарха при управлінні церквою [33].

Відвідавши 17 грудня Полтаву, Мстислав 18 грудня повідомляє про скликання Всеправославного Собору українців, який, на його думку, мав би вирішити усі внутрішні проблеми та протиріччя Українського Православ'я.

23-24 грудня патріарх Мстислав спробував зібрати єпископів і священиків, які залишилися вірними УАПЦ. Своїм указом Мстислав замість виведеного з кліру митрополита Антонія (Масендича) призначив за відсутності патріарха в Україні тимчасово керуючим справами Патріархії архієпископа Петра (Петруся). Цим було започатковано розкол у розколі.

Філарет (Денисенко) оголосив про позбавлення сану всіх, хто того дня опинився біля Скрипника. Проте, розпочався процес повернення в УАПЦ священиків, які перейшли до УПЦ-КП через непорозуміння чи слабкодухість.

11 червня 1993 р. у м. Грімсбі (Онтаріо, Канада) на 96 році життя помер перший патріарх Київський та всієї України Мстислав (Скрипник). Статут УАПЦ вимагав, щоб нового патріарха було обрано у тримісячний термін після смерті його попередника. Але серед чинного єпископату не було гідного кандидата, якого можна було б протиставити досвідченому церковному політику Філарету (Денисенко), якого на патріаршу посаду виставляла УПЦ-КП. У зв'язку з цим на закритому засіданні Архієрейського собору було ухвалено рішення просити 77-річного протопресвітера Володимира Ярему та його дружину Юлію прийняти чернечий постриг, щоб мати можливість висвятити в єпископа першого ініціатора відродження УАПЦ в Україні. 7 вересня на другому Помісному соборі УАПЦ його було обрано на патріарший престол. Новообраний патріарх заявив, що він розглядає свою особистість як невідповідну патріаршому престолу, а тому тимчасову. Своєю метою він оголосив необхідність домовитися з предстоятелями УПЦ та УПЦ-КП скласти свої повноваження та провести спільно обрання нового предстоятеля єдиної Помісної Церкви.

Після смерті Мстислава УПЦ-Київського Патріархату на підставі Статуту УАПЦ 1990р. також розпочала підготовку до обрання нового Предстоятеля. Місцєблюстителем патріаршого престолу був обраний архієпископ Володимир (Романюк).

20 жовтня 1993 року Священний Синод призначив скликання Помісного Собору УПЦ Київського Патріархату для обрання нового глави Церкви. Засідання Помісного Собору проходило дуже бурхливо. Всім було ясно, що Патріархом хоче стати Філарет. Обрання Романюка – це був єдиний вихід зберегти хибну єдність УПЦ-КП. Це розумів і Філарет. Таким чином, із чотирьох претендентів, шляхом таємного голосування другим патріархом УПЦ-КП було обрано Володимира (Романюка). За Філаретом залишилася посада заступника Патріарха. Собор вніс поправку до титулу предстоятеля УПЦ-КП. Відтепер він став іменуватися «Патріархом Київським та всієї Русі–України».

Під час патріаршества Володимира Романюка рівень політизації релігійного життя досяг критичної позначки. Сприяв цьому сам Романюк, який поставив у пряму залежність існування України як Держави від існування Київського Патріархату.

Філарет знав про недоліки і слабе здоров'я Романюка, тому він розглядав його патріаршество як тимчасове явище. Особливих здібностей до адміністративних справ Романюк не мав, тому фактично, як і раніше, патріархатом продовжував керувати заступник.

У 1994 р. «автокефальні» єпископи стали залишати Філаретівський розкол. Одні переходили до Димитрія (Яреми), інші, і їх було більшість, до УПЦ. Особливої прикрасі відхід цих автокефальних єпископів у Філарета не викликав. Навпаки, він був навіть радий, що з його шляху зійшли ті, хто раніше перегороджував шлях до заповітного патріаршества. «У грудні вони відкололися, а ми в січні не їхнє місце поставили нових, от і вся втрата» [79,с.282], – говорив він.

4 травня 1995 року Романюк видає Указ про звільнення Філарета за грубе порушення субординації з посади свого заступника. Звичайно, Філарет відмовився його виконати, оскільки на посаду заступника Патріарха його обрано Собором, і без соборного підтвердження Указ Романюка недійсний. Прихильниками Філарета було влаштовано пікетування резиденції Патріарха Володимира і після тиску Романюк відкликав свій Указ [20,с.143].

У бажанні знайти хоч якусь підтримку та вихід із цієї ситуації Романюк звернувся у червні 1995 р. до Патріарха УАПЦ Димитрія. Між ними було досягнуто усної угоди про взаємне складання своїх патріарших повноважень у разі об'єднання Православних Церков в Україні. Проте 14 липня 1995 року за загадкових обставин він помер.

Похоронили Романюка під асфальтом бруківки біля воріт Софійського собору, поза церквою, поза цвинтарною огорожею. Ця подія увійшла в історію як «чорний вівторок», або друге «Софійське побоїще». Метою акції було

залякування влади: труною покійного Романюка прокласти шлях у Софію Київську і всім заявити про себе.

Події, пов'язані з похороном Патріарха Володимира, сильно загострили релігійну ситуацію в Україні. Філарет перетворив УПЦ-КП на релігійно-політичну організацію. Посилилися претензії УПЦ-КП на чолі з митрополитом Філаретом на роль головної національної церкви, яка бореться за незалежну Україну.

19 жовтня 1995 р. в Києві проходила нарада Архієрейського Собору УПЦ-КП, яка визначала кандидатів на пост патріарха. Зупинилися на митрополитові Філареті, із застереженням, що на Помісному Соборі можуть бути запропоновані й інші кандидатури. Щоб уникнути неприємних для себе несподіванок, Філарет квоту учасників Собору продумав так, що при голосуванні була 100% гарантія його обрання. Делегацію від УАПЦ, яка прибула із заявою, на передсоборну нараду УПЦ-КП не допустили.

20 жовтня у Володимирському соборі відбувся Помісний Собор Київського Патріархату. Таємним голосуванням Собор, що складався зі 173 делегатів, 160-ма голосами обрав єдиного кандидата – Філарета (Денисенко) третім патріархом Київським і всієї Русі–України [20,с.148].

22 жовтня у монастирі Феодосії м. Києва відбулася зустріч, на якій було оформлено «Акт об'єднання Церков», перед підписанням якого Патріарх Димитрій підписав заяву, в якій у зв'язку з об'єднанням Церков Української Православної Церкви Київського Патріархату та Української Автокефальної Православної Церкви гарантував складання своїх патріарших повноважень на Помісному Соборі.

Протягом листопада 1995 – жовтня 1996р. в УАПЦ склалася ситуація нового розколу. 6 серпня 1996р. Собор, організований архієреями, що підтримали «Акт», надає УАПЦ нову назву – УАПЦ-КП. Патріарх Димитрій для порятунку ситуації та повернення своєї влади проголошує Успенську церкву Львова своєю ставропігією, чим дає привід для остаточної поляризації настроїв у середовищі свого єпископату.

18 жовтня 1996 р. єпископ Михайло (Дуткевич) збирає собор УАПЦ-КП, який обирає Місцеблюстителем Патріаршого престолу митрополита Тернопільського та Волинського Василя (Боднарчука) – у зв'язку з розривом молитовного спілкування з Патріархом Димитрієм, дії якого ведуть не до зміцнення Церкви, а навпаки, до її розвалу.

Проведений 26 жовтня 1996р. архієреями, що відкололися від Димитрія, «III Помісний Собор УАПЦ-КП» ухвалив обрати новим Предстоятелем УАПЦ-КП Тернопільського митрополита Василя (Боднарчука).

Восени 1997 року в Одесі відбулася зустріч Предстоятелів Константинопольської, Руської, Грузинської та Української Православних Церков. На ній Вселенський Патріарх Варфоломій у присутності кореспондентів засобів масової інформації заявив, що він визнає в Україні лише Українську Православну Церкву, яка перебуває в канонічній єдності з кіріархальною Церквою і не благословив, щоб його вітали представники духовенства УПЦ-КП.

Під час патріаршества Романюка та Філарета тривав процес збирання до юрисдикції УПЦ-КП всіх, кому не знаходиться місця в канонічному Православ'ї. Збільшуючись у такий спосіб, УПЦ-КП до середини 1995 року налічувала 24 єпархії з 2 тисячами парафій. Мала близько 1300 священнослужителів, 11 навчальних закладів, 7 періодичних видань та 15 монастирів, які, щоправда, існують лише на папері, оскільки охочих прийняти чернецтво та вести справді чернечий спосіб життя в УПЦ-КП немає.

Архієрейський собор РПЦ 1994р. попереджав Філарета про те, що у разі продовження безчинств він буде відлучений від Церкви через анафемування. Логічним завершенням вживаних по відношенню до нього звинувачень стало визначення Архієрейського Собору кіріархальної Церкви від 20 лютого 1997р. про відлучення ченця Філарета (Денисенко Михайла Антоновича) від Церкви Христової та його анафему перед усім народом.

Відлучення Філарета від Церкви повністю зруйнувало оманливий міф про можливе визнання УПЦ-КП Вселенським Православ'ям, оскільки повідомлення

про прийняте Собором рішення було хоч і зі смутком, але з розумінням та схваленням прийнято всіма Помісними Православними Церквами.

На Всеукраїнській науково-практичній конференції головних редакторів засобів масової інформації, що проходила в Києві 29 квітня 1998р., Філарет заявив про намір заснувати паралельну Православній Церкві ієрархічну структуру. Посилаючись на відсутність чітких канонічних норм створення автокефальних церков він вважав за можливе існування двох самодостатніх сімей Православних Церков [18,с.9-14]. Таким чином, «філаретівщина» стає трагедією не лише українського Православ'я, а й всесвітньою схизмою.

Виходячи з усього вищесказаного, випливає, що виникнення так званої Української Православної Церкви Київського Патріархату стало можливим завдяки мутаційним процесам у пострадянському українському суспільстві. Явний курс на утворення державної церкви на базі УПЦ-КП, послужили ще більшому поглибленню міжконфесійного протистояння.

26 червня 1992 року у Свято-Успенській Києво-Печерській Лаврі розпочав свою роботу перший Помісний Собор Української Православної Церкви на чолі з новим Предстоятелем УПЦ Блаженнішим Володимиром – митрополитом Київським та всієї України. У роботі Собору взяли участь весь єпископат УПЦ, представники духовенства, мирян усіх єпархій, монастирів та духовних шкіл. Оскільки Помісний Собор є найвищим законодавчим органом у Церкві, він ухвалив: «Визнати Архієрейський Собор у Харкові від 27-28 травня 1992 року канонічним і затвердити всі його дії та постанови, які вважати законними». Собор одноголосно затвердив усі поправки, внесені на Харківському Архієрейському Соборі до тексту Статуту з Управління УПЦ, та засвідчив свою постійну єдність та вірність Святому Вселенському Православ'ю [20,с.162-163].

Собор зробив заяву з приводу так званого Всеукраїнського Православного Собору, що відбувся напередодні. Було наголошено, що Українська Православна Церква нікого не спрямовувала та не давала нікому повноважень виступати від її імені, а тим більше приймати будь-які рішення від

її імені на цьому Об'єднавчому Соборі 25.06.92р. Тому так зване об'єднання з УАПЦ жодного відношення до Української Православної Церкви не має. Воно відбулося не на церковно-канонічній основі, а на суто політичній і є особистою справою виверженого зі священного сану громадянина Михайла Антоновича Денисенка. Той факт, що УАПЦ прийняла до своїх лав Філарета, перекреслив сподівання УПЦ на діалог з УАПЦ щодо об'єднання на канонічній основі. Собор закликав до єдності всю повноту Української Православної Церкви не вступати в будь-які зв'язки з колишнім Предстоятелем УПЦ.

Після «Обєднавчого собору» щодо Української Православної Церкви розпочався справжній терор, метою якого було руйнування насильницьким шляхом керівних структур УПЦ та передача її майна та храмів новому релігійному об'єднанню – УПЦ-КП.

Вражає хроніка розбійницького свавілля, яке творилося в Україні в червні-липні 1992 року:

У ніч з 15 на 16 червня при бездіяльності поліції було здійснено напад на єпархіальне управління і Кафедральний собор м.Рівне. У ніч з 18 на 19 червня було здійснено добре спланований напад на Києво-Печерську Лавру з метою її захоплення. Розбійники були нейтралізовані киянами. 5 липня було здійснено спробу захоплення Свято-Успенської Почаївської Лаври. 18 липня здійснено спробу захоплення Спасо-Преображенського собору у Житомирі.

Повна відсутність правового захисту, ігнорування законних вимог віруючих УПЦ, відверте потурання захопленню храмів УПЦ з боку місцевої влади та народних депутатів Верховної Ради створювали прірву недовіри між віруючими УПЦ, з одного боку, та керівними структурами всіх рівнів, з іншого.

Констатуючи цей факт і з метою уникнення збільшення конфлікту, що могло спричинити порушення громадянського миру в Україні, Предстоятель Української Православної Церкви Блаженніший митрополит Володимир вкотре виступив із Заявою [34]. У ній від імені єпископату, духовенства та мирян УПЦ він просив Президента України Л.Кравчука, Голову Верховної Ради України

І.Плюща та народних депутатів України вжити всіх необхідних заходів для відновлення порушеної релігійної свободи та прав віруючих УПЦ.

На засіданні Священного Синоду від 8 грудня 1992р. Предстоятель Української Православної Церкви Блаженніший Митрополит Володимир виніс пропозицію щодо необхідності ведення богословського діалогу між представниками УАПЦ та УПЦ-КП з метою лікування церковного розколу в Україні.

Висловивши сподівання, що УАПЦ та УПЦ-КП зі свого боку виявлять добру волю у цьому доброму намірі, Священний Синод підтримав це рішення і вважав за можливе негайне початок ведення такого діалогу за таких умов:

1. Припинення насильства прихильниками Української Православної Церкви-Київського Патріархату щодо Української Православної Церкви.
2. Повернення Українській Православній Церкві захоплених насильством соборів, храмів та єпархіальних центрів.
3. Невтручання центральної та місцевої влади, народних депутатів у внутрішнє життя Церкви.
4. Без участі колишнього Митрополита Філарета (Денисенка) [25].

Ці чотири необхідні для нормального ведення діалогу умови лягли в основу подальшого переговорного процесу про можливе об'єднання Церков і подолання розколу.

Цілком ймовірно, що якби Денисенко на той час відійшов від церковних справ, не був би прийнятий в УАПЦ, яку реорганізував для себе в Київський Патріархат, то при конструктивному веденні діалогу з представниками, які щиро бажали автокефалії для Української Церкви, було б досягнуто порозуміння і вирішувалося б питання щодо подальшого вдосконалення самостійності УПЦ.

Після смерті Мстислава Скрипника, 28 червня 1993 р., частина архієреїв, духовенства та мирян УПЦ-КП прийняли «Звернення до єпископату духовенства та мирян Української Православної Церкви, канонічно підпорядкованого Московському Патріархату» [50], яке було направлено на

ім'я Митрополита Київського та всієї України Володимира, а копії – всім преосвященим УПЦ.

На перший погляд, сам факт появи такого документа, як «Звернення», являв собою позитивний крок, який має на меті церковне примирення. Проте, неприпустимим з погляду канонічного права був запропонований спосіб об'єднання у Єдину Українську Православну Церкву. Він передбачав здійснити його на об'єднавчому Всеправославному Соборі з обранням єдиного Глави Помісної Української Православної Церкви [37], причому УПЦ та УПЦ-КП мають брати участь як рівноправні. Така позиція природно не могла і не може бути прийнята канонічною Церквою, оскільки, згідно з канонічними правилами Церкви, якщо відбувається розкол, то одна з двох новостворених Церков не є канонічною, а в такий спосіб і не «Церквою» у загальноприйнятому значенні.

Щоб мати об'єктивне уявлення про те, яким є ставлення до діалогу про об'єднання та автокефалію серед духовенства та віруючих УПЦ, Блаженніший Митрополит Володимир та Священний Синод УПЦ благословили провести у всіх єпархіях УПЦ єпархіальні збори, на яких викласти православно-канонічний погляд на церковний розкол та шляхи його подолання. Отримані від єпархіальних преосвящених рапорти та протоколи засвідчили, що Українська Православна Церква готова до відкритого та чесного діалогу з представниками УПЦ-КП та УАПЦ для пошуку шляхів об'єднання на канонічній основі.

Таким чином, об'єднання православних в Україні можливе лише через покаяння тих, хто розколений. Це – єдиний канонічний шлях утворення єдиної Православної Церкви в Україні.

3.4. Проблема церковної єдності православних в Україні

На початку 90-х до публічних дискусій з церковно-релігійних проблем додалася ідея «національної Церкви», яка народилася із передвиборчої програми Л. Кравчука.

Суть цієї ідеї полягає в абсолютизації ролі Церкви у становленні української нації та української держави. Наповнення таким змістом ролі

церкви у житті українського суспільства призвело до того, що відбувся поділ релігійних організацій на «національні» та «антинаціональні», антидержавні. До перших почали відносити УАПЦ, УГКЦ та УПЦ-КП; «антинаціональною» вважається УПЦ (у зв'язку з юрисдикційною приналежністю до Московського Патріархату), нові релігійні рухи (у зв'язку з властивим їм космополітизмом).

«Історія переконливо довела, – стверджується в Підсумковому документі Всеукраїнської науково-практичної конференції «Ідея національної Церкви в Україні» (жовтень 1997р., Київ), – що національна Церква – це потужна духовна сила у формуванні живих клітин нації для боротьби за свободу та державну незалежність. Носії національної ідеї – УПЦ-КП, УАПЦ, УГКЦ» [42,с.4].

У контексті ідеї «національної Церкви» проблема міжцерковних відносин із площини церковно-релігійних питань (догматичних, канонічних) переноситься у площину політичну, яка охоплює міжнаціональні відносини в Україні, проблеми ставлення різних соціальних груп до української державності.

Поділ Церков за етнічними та політичними ознаками унеможливорює міжцерковний діалог з метою узгодження та врегулювання суто церковних проблем. Він може лише поглибити існуючий міжправославний конфлікт та конфлікт із греко-католицькою церквою.

Однак завдяки тому, що в цьому питанні немає абсолютизації та позиції національно-орієнтованих церков найчастіше декларативні, існують позитивні зрушення у пошуку шляхів потенційної єдності Української Православної Церкви.

З 1995 року практично постійно ведуться переговори та консультації між православними юрисдикціями України, у яких узгоджуються їхні позиції щодо об'єднання. У 1996 р. розпочалися перші консультації між УПЦ та УАПЦ. Позицію УАПЦ сформулював та висловив патріарх Димитрій. У ній міститься лише одна принципова умова: «до Московського Патріархату УАПЦ не

повернеться» [20,с.195-196], діалог може відбутися, якщо УПЦ погодиться на об'єднання під егідою Константинополя.

Позицію Української Православної Церкви щодо об'єднавчих ініціатив було сформульовано на грудневій сесії Священного Синоду УПЦ у 1992р. [25] і з того часу вона практично не зазнала змін. Вірність цієї позиції було підтверджено й у 1995г. На своїй серпневій сесії Священний Синод УПЦ визначив, що переговори можуть розпочатися лише за умови припинення суперництва щодо громад та церковного майна, без втручання політиків, без участі у переговорах патріарха Філарета, діалог має вестись виключно на підставі Священних канонів [30,с.36].

15 грудня 1996 р. у Києво-Печерській Лаврі відбувся Архієрейський Собор Української Православної Церкви; з 37 єпископів у засіданнях з хвороби не брав участь один. Напередодні Собору мала місце гостра полеміка в лоні самої Української Церкви з питання про автокефалію та про можливі шляхи об'єднання українського Православ'я. Висловлені 1993 року єпархіальними нарадами позиції за і проти практично не змінилися. Єпархії Західної України виступали за необхідність швидкого позитивного вирішення цього питання, бачачи в канонічній автокефалії засіб захисту від нападів розкольників та боротьби з унією. Східні та Південні єпархії заявляли про категоричне неприйняття самої ідеї автокефалії, бачачи в ній відступ від Православ'я та крок до унії.

Керуючись виключно турботою про благо Церкви, Архієрейський Собор одностайно (проти був лише один голос) прийняв рішення про недоцільність та невчасність автокефалії УПЦ у тій ситуації церковного розколу, що склалася в Україні. Основним аргументом, який спонукав до прийняття такого рішення, було те, що в умовах політичного протистояння православних церков частина віруючих, незгодних з національно етнічним визначенням передбачуваної української автокефалії та її прозахідну орієнтацію, відійде під омофор Московського Патріархату, і таким чином буде започатковано новий розкол.

«Ще зовсім недавно ми раділи тому, що пішов у небуття той безбожний режим, який понад сімдесят років піддавав гонінню нашу святу Церкву. На жаль, набутими свободою та незалежністю України поквапилися скористатися сили, ворожі як Православ'ю, так і справжнім інтересам українського народу. Розкольники хибно звинувачують Українську Православну Церкву у відсутності патріотизму, від нас вимагають розірвати канонічну зв'язок з Московським Патріархатом і домогтися повної автокефалії. Нині противників автокефалії в Україні більше, ніж її прихильників, не враховувати цю обставину – значить майже напевно породити ще один, новий розкол... Обґрунтовано розглянувши релігійну ситуацію, що склалася нині, Архієрейський Собор Української Православної Церкви дійшов висновку, що надання Українській Православній Церкві повної канонічної автокефалії сьогодні не можна вважати доцільним. У той же час рішення Архієрейського Собору Української Православної Церкви не буде перешкодою для того, щоб у майбутньому, коли створяться відповідні умови, повернутися до соборного обговорення питання про автокефалію Української Православної Церкви.

Консультації між УПЦ та УАПЦ не призвели до практичних зрушень у зв'язку з принциповим небажанням УАПЦ йти канонічним шляхом вирішення проблеми. Однак вони засвідчили необхідність тривалої роботи щодо узгодження протилежних позицій сторін із канонічними правилами отримання автокефалії.

Позиція УПЦ-КП виходить із її розуміння суті майбутньої об'єднаної Церкви як національної та державної, а тому характеризується апеляціями до влади щодо участі держави в об'єднавчому процесі» [20,с.197].

До продовження об'єднавчого процесу під егідою УПЦ-КП включаються близькі до неї громадські організації, депутатські об'єднання та політичні партії. Так, у жовтні 1995 р. було створено депутатське об'єднання «За Єдину Помісну Церкву», звернення про його створення підписали 56 народних депутатів України.

У 1996 р. до наполегливих спроб спрямованих на об'єднання Церкви національної орієнтації приєднався київський підприємець М.Кравець. Він створив місіонерське товариство «Фонд Духовного Єднання України» – з метою сприяння міжправославному взаєморозумінню [11]. Українська Православна Церква відмовилася брати участь в об'єднавчій ініціативі. На запит М. Кравця щодо позиції УПЦ та її бачення об'єднання православних християн в Україні відповідь дала, за дорученням Священного Синоду, Синодальна Богословська Комісія УПЦ. У відповіді було зафіксовано положення, які визначили, що УПЦ твердо стоїть на позиції непорушного дотримання норм канонічного права Вселенського Православ'я, а тому єдність Церкви в Україні може бути досягнута виключно на підставі канонів. УПЦ бачить єдність Православ'я в Україні у канонічно-благодатному єднанні єпископату, духовенства та Божого народу навколо Святої Євхаристії.

Підсумовуючи варто згадати, що в 1996 році за активної підтримки держави була створена Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій – майданчик, де обговорюються державно-церковні відносини, але внутрішньо церковні питання майже не піднімаються, адже сюди входять не лише православні. Однією з головних проблем єдності православних в Україні є заполітизованість церкви. Людське спілкування між представниками православних церков є підставою для виправлення канонічних порушень. Православним в Україні потрібно відновити єдність спілкування, адже вони мешкають і будуть мешкати на одній території. Норми канонічного права щодо існування автокефальної церкви на основі соборності дозволяють у майбутньому мати єдину православну церкву в Україні, що сприятиме загальному релігійному та соціальному миру, ефективному розвитку партнерства релігійних організацій України з суспільством і державою.

ВИСНОВКИ

На основі систематизації та комплексного аналізу всіх наявних джерел та наукової літератури, залучення широкого масиву архівних матеріалів ми в нашому дослідженні дійшли до таких висновків:

1. Огляд вітчизняної та зарубіжної історіографії свідчить про те, що розвиток та діяльність УПЦ в єднанні з Московським патріархатом, УАПЦ та УПЦ КП в Україні в перше постсоціалістичне десятиліття досліджено та розкрито недостатньо. І це при тому, що за період з 1991 по 2016 рр., завдяки напрацюванням істориків, філософів, публіцистів, духовенства та інших у науковому просторі держави з'явилася чимала кількість різноманітних праць (починаючи від статей, завершуючи ґрунтовними монографіями як публіцистичного, так і наукового плану) з історії Українського православ'я та релігійної історії України доби незалежності.

2. Прийняттям постанови Помісним Собором РПЦ «Положення про екзархати», який об'єднав українські єпархії в Українську Православну Церкву, був зроблений черговий крок до ще більшої незалежності УПЦ, що відкриває перед нею можливість подальшого канонічного вдосконалення своєї самостійності. Сучасні автокефалістські рухи в Україні виникли на політичному ґрунті, їхня історія та ідеологія наочно доводять їхню антицерковну та антиправославну сутність. Православні віруючі не підтримали розкольніцькі угруповання, що так і залишилися переважно регіональними утвореннями. Натомість, православні віруючі України опинилися по різні боки ідеологічних та цивілізаційних вимірів.

3. В результаті дослідження встановлено, що упродовж 1989-1993 рр. в країні на тлі державотворення паралельно відбувався процес інституалізації сучасного православного середовища, стрижневою ідеєю якого стало прагнення побудови в Україні поряд з незалежною республікою незалежної (інакше кажучи, помісної або автокефальної) православної церкви. Встановлено, що, у цілому, він відбувався за двома основними лініями: перша – створення

альтернативної церковної інституції Українському екзархату РПЦ (з 1990 р. – УПЦ), друга – автокефалізація самої УПЦ. Зазначимо, що остання характеризувалася значним ступенем заполітизованості. Таким чином, головної мети, а саме утворення єдиної автокефальної церкви на теренах українських земель, так і не було досягнуто. Серед першочергових причин, які завадили реалізувати задум, слід назвати декілька: інфантильна церковна, національна та безпекова політика української влади; активна участь у релігійному процесі нецерковних сил; страх українського єпископату перед різкими та кардинальними змінами, майбутньою невизначеністю щодо розвитку церкви, а також небажання частини з них розривати зв'язок з кіріархальною Церквою. Однак, ключовою, як на нашу думку, є внутрішньоцерковна причина, яскравим проявом якої стало невміння та небажання домовлятися, шукати та йти на компроміси, єднатися довкола благої справи.

4. Шляхом глибокого аналізу процесу формування єпархіальної мережі православних церков в Україні у досліджуваний період визначено, що у часових рамках він тривав практично впродовж усього першого посткомуністичного десятиліття з певними конфесійними відмінностями та особливостями. Так, приміром, якщо в УПЦ в єднанні з Московським патріархатом організація сталого церковно-адміністративного поділу зайняла трохи більше одного року (1991-1992 рр.), то в УАПЦ та в УПЦ-КП на двох – близько восьми (1990-1997 рр.). Однак у цьому контексті підкреслимо, що об'єктивно подібний хронологічний дисбаланс пояснюється тим, що в УПЦ це походило, швидше, на реорганізацію вже існуючих єпархій з виділенням із їх складу нових, натомість, в УАПЦ та УПЦ-КП, враховуючи, що вони перебували на етапі свого інституційного становлення, стало роботою, так би мовити, з самого початку, хоча тут не обійшлося без захоплення храмів УПЦ.

5. Всебічний огляд православних взаємин в Україні дає підстави стверджувати, що у 1991-1999 рр. між єпархіями та духовенством УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ були практично відсутні офіційні контакти та елементи співпраці (головним чином, це стосується відносин між кліром УПЦ та двома

іншими православними конфесіями). По суті відбувалося не що інше, як віддзеркалення загальнонаціонального стану та типу міжцерковних взаємин, які у 1990-х рр. відзначалися значним ступенем конфліктності та політизованості.

6. Здійснене нами дослідження підтверджує актуальність даної проблеми та дозволяє окреслити нові питання, що потребують більш глибокого та ґрунтового вивчення. На нашу думку, науковцям та краєзнавцям не варто обмежувати свої дослідження лише першим десятиліттям посттоталітарного періоду України. Розширення хронологічної межі до сьогодення буде гарним майданчиком для нового фахового та змістовного обговорення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Анисимов В. За что расстригли Филарета. *Независимость*. 1995. № 8. С. 15–18.
2. Баршай С. 1000-ліття Хрещення Русі. До і після події. *Православний вісник*. 2000. № 1. С. 6–11.
3. Бондаренко В. Єленський В. Церкви України: пошук власного шляху. *Людина і світ*. 1993. № 1. С. 6–9.
4. Бондаренко В. Православ'я в Україні: розкол замість автокефалії. *Людина і світ*. 1992. № 9–10. С. 2–6.
5. Бондаренко В. Приоритетні напрямки державно-церковної політики України. Київ, 2001. 28 с.
6. Бондаренко В. Українська Православна Церква в новому політичному інтер'єрі. *Людина і світ*. 1991. № 4. С. 31–35.
7. Борисова О.В., Климов А.О. Історичні підвалини Київського патріархату. Луганськ: Альма-матер, 2001. 118 с.
8. Визит Святейшого патріарха Московского и всея Руси Алексия II на Украину. *ЖМП*. 1990. № 12. С. 2–4.
9. Відеозапис Архієрейського Собору УПЦ 28 травня 1992р. в Харкові. *Відеоархів Харківської Митрополії*.
10. Відеозапис засідання. Хроніка подій 1992р. *Відеоархів Київської Митрополії*.
11. Відповідь Синодальної Богословської Комісії УПЦ Про позицію УПЦ щодо об'єднання православних християн в Україні голові «Фундації Духовного Єднання України» М. Кравцю на запит №25 від 20.03.1998р. 4 квітня 1998р. № 01. *Архів Київської Митрополії*.
12. Гавриленко З. Первый Собор Украинской Православной Церкви. *Православный Вестник*. 1991. № 2. С. 7–9.
13. Где так вольно дышит Филарет? («Объединение» церквей с правовой точки зрения). К истории автокефального и филаретовского расколов. Статті,

свидетельства, документи. Під заг. ред.: В.С. Анісімова. Київ: Вид. гр. «Основа», 2002. 149 с.

14. Грамота Алексия Второго, Божию милостию Патриарха Московского и всея Руси митрополиту Киевскому и всея Украины Филарету. Москва: Московська Патріархія, 27 жовтня 1990р.

15. Грамота Патриарха Московского и всея Руси Митрополиту Киевскому и всея Украины Владимиру. 27 травня 1992р. *Архів Митрополії УПЦ*.

16. Діяння Першого Собору УАПЦ, 5-6 червня 1990р. Київ, 1990. 14 с.

17. Доклад митрополита Киевского и всея Украины Филарета на Соборе Украинской Православной Церкви 1-3 ноября 1991года. Собор Украинской Православной Церкви 1-3 ноября 1991г. *Видавництво УПЦ*. Київ. 1992. С. 2–6.

18. Доклад Патриарха Киевского и всея Руси-Украины Филарета на Всеукраинской научно-практической конференции главных редакторов средств массовой информации «Роль средств массовой информации в подготовке празднования 2000-летия Рождества Христова». *Православний вісник*. Київ, 1998. № 5–6. С. 9–14.

19. Документы Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. Москва, Свято-Данилов монастирь, 25-27 октября 1990 года. Определение об Украинской Православной Церкви. *ЖМП*. 1991. № 2. С. 3–12.

20. Драбинко О. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). Київ: Вид-во Успенської Києво-Печерської Лаври, 2002. 288 с.

21. Драбинко О. Чому розкольницькі угруповання в Україні називаються неканонічними: історико-канонічний аналіз. Київ: Видавничий відділ Київської Митрополії, 2004. 47 с.

22. Єленський В.Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформацій центрально і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. 419 с.

23. Єленський В.Є. Релігія. Церква. Молодь. Київ: А.Л.Д., 1996. 160 с.

24. Журнал № 10 засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 16 вересня 1992р. *Архів Київської Митрополії*.

25. Журнал № 13, засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 8 грудня 1992р. *Архів Київської Митрополії*.

26. Журнал засіданий Священного Синода 7 мая 1992г. *Архів Московської Патріархії*.

27. Журнал Московской Патриархии. 1990. № 5. 94 с.

28. Журнал Московской Патриархии. 1992. № 3. 96 с.

29. Журнал Московской Патриархии. 1992. № 6. 96 с.

30. Журнал Московской Патриархии. 1992. № 8. 93 с.

31. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». 23.04.1991 (Редакція від 31.01.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 15.09.2021).

32. Заява Зборів архієреїв, духовенства, чернецтва, представників православних братств і мирян Української Православної Церкви. Житомир, 30 квітня 1992р. *Архів Київської Митрополії*.

33. Заява Київського братства св.Апостола Андрія Первозванного УПЦ-КП від 5 листопада 1992р. *Інформаційний бюлетень УПЦ-КП*. Прес-реліз. 1992. № 1. С. 3–4.

34. Заявление Митрополита Киевского и всея Украины Владимира Президенту Украины Л.Кравчуку, Председателю Верховного Совета Украины И.Плющу, депутатам Верховного Совета Украины от 19 августа 1992г. *Архів Київської Митрополії*.

35. Заявление-требование Священного Синода УПЦ к Президенту Украины Л.Кравчуку от 14.07.92. *Архів Київської Митрополії*.

36. Звернення до духовенства і до всіх вірних християн України. Львів, 1990. 3 с.

37. Звернення до єпископату духовенства та мирян Української Православної Церкви, канонічно підпорядкованій Московському Патріархату. Київ, 28 червня 1993р. 4 с.

38. Звернення до української пастви членів комітету на захист канонічних прав Української Православної Церкви від 26.05.92. Неправда московських анафем. Упор. ігумен Димитрій (Рудюк). Київ: Київська Патріархія, 1999. 170 с.: іл.

39. Звернення Єпископату Української Православної Церкви до всіх православних в Україні від 27 липня 1993 р. *Архів Київської Митрополії*.

40. Звернення єпископату Української Православної Церкви до Святішого Патраарха Московського і всієї Русі Алексія II та Священного Синоду Руської Православної Церкви від 9 липня 1990 р. *Православний вісник*. 1990. № 10. С. 5–7.

41. Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви до православного духовенства, чернецтва та мирян України. 27.07.93. *Архів Київської Митрополії*.

42. Ідея національної Церкви в Україні. *Українське релігієзнавство*, 1997, № 6. С. 3–5.

43. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. Київ: Четверта хвиля, 1997. 292 с.

44. Історія релігії в Україні: у 10-ти т./ редкол.: А. Колодний (голова) та ін. Дрогобич: Коло, 2003. Т.10: Релігія і Церква років незалежності України. 616 с.

45. Історія християнської церкви на Україні. (Релігієзнавчий довідковий нарис). Київ, 1992. 25 с.

46. К вопросу о независимости Украинской Православной Церкви. (По материалам пресс-конференции Блаженнейшего Филарета, митрополита Киевского и всея Украины). *Православний вісник*. Київ. 1990. № 11. С. 15–19.

47. Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви. Москва, 1991. Т.1. 259 с.

48. Колодний А.М. Україна в її релігійних виявах. Монографія. Львів: Сполом, 2005. 336 с.

49. Курас І.Ф., Рибачук М.Ф., Кирюшко М.І., Фещенко П.І. Релігія і політика в сучасній Україні. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. 272 с.

50. Лист-звернення Митрополиту Київському і всієї України Володимиру патріаршого місцеблюстителя Володимира (Романюка). 1 липня 1993р. № 382.

51. Лист-звернення Президенту України Л.М.Кравчуку. 25.06.92р. Неправда московських анафем. Упор. ігумен Димитрій (Рудюк). Київ: Київська Патріархія, 1999. 170 с.: іл.

52. Максимович М., прот. Історія УАПЦ – хроніка, документи. Машинопис.

53. Митрохин Н. Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. 648 с.

54. Обращение архиереев Украинского Экзархата к духовенству, монашествующим и всем верующим Украинского Экзархата. *Православний вісник*. 1990. № 2. С. 3.

55. Обращение Архиерейского Собора Украинской Православной Церкви к Святейшему патриарху Московскому и всея Руси Алексию II. *Православний вісник*. 1991. № 11. С. 9–10.

56. Обращение епископата УПЦ к Президенту Украины Л.М.Кравчуку от 26.06.92. *Архів Київської Митрополії*.

57. Обращение епископов Украинской Православной Церкви к Святейшему патриарху Московскому и всея Руси Алексию II, Священному Синоду и всем архиереям Русской Православной Церкви. *ЖМП*. 1992. №4. С. 5.

58. Обращение к Президенту Украины Л. Кравчуку и Председателю Верховного Совета Украины И. Плющу Всеукраинского Православного собора УПЦ КП от 20 октября 1993г. *Архів Київської Митрополії*.

59. Обращение к Президенту Украины Л.Кравчуку Поместного Собора Украинской Православной Церкви от 26 июня 1992г. *Архів Київської Митрополії*.

60. Обращение Поместного Собора Украинской Православной Церкви к пастырям, монашеству и всем верным чадам. Киев, 26 июня 1992г. *Архів Київської Митрополії*.

61. Определение Архиерейского Собора Русской Православной Церкви 25-27 октября 1990г. Москва, Свято-Данилов монастырь.

62. Определения Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. 9-11 октября 1989г. *Православный Вестник*, 1990. № 1. С. 14–15.

63. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні (40-і-початок 90-х рр.) Київ: Ін-т історії України НАН України, 1993. 49 с.

64. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. Київ: Український Центр духовної культури, 2003. 100 с.

65. Перебенесюк В.П. Межконфессиональные отношения и межцерковный конфликт на Украине (Результаты социологического исследования). Київ: Укр. наук. дослід. Ін-т проблем молоді, 1992. 108 с.

66. Петрушко В.И. Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период 1989-1997 годов. Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 1998. 254 с

67. Протоиерей Владислав Цыпин. История Русской Православной Церкви: Синодальный и новейший периоды (3-е изд., испр.). Москва: Изд-во «Сретенского монастыря», 2007. 816 с.

68. Протоиерей Владислав Цыпин. История Русской Церкви (1917-1997). Москва: Сретение, 1997. Кн.9. 583 с.

69. Реєнт О.П. Українська національна ідея і християнство. Київ: «Богдана», 1997. 128 с.

70. Релігійна політика в Україні у 1960-х-1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин. відп. ред. В.М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 210 с.

71. Релігія і нація в суспільному житті України й світу. За ред. Л.О. Филипович. Київ: Наукова думка, 2006. 287 с.

72. Саган О. Державно-церковні відносини в незалежній Україні: проблеми, фактори, лінії протистоянь. *Релігійна свобода*. Науковий щорічник. 2012-2013. № 17–18. С. 22–29.

73. Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ: Світ знань, 2004. 912 с.

74. Свинарьов А. Еклезіологічний аналіз розколів в Україні у XX столітті. Київ, 2001. 285 с.

75. Священник Ростислав Ярема. Розкольницькі рухи в українському Православ'ї у XX-XXI століттях. Київ, 2008. 148 с.

76. Статут про управління Української Православної Церкви. Київ: УПЦ Київська Митрополія, 2008. 44 с.

77. Супрун З. Візит Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II на Україну. *Православний вісник*. 1990. № 10. С. 6–7.

78. Сьомін С.В., Кальниш Ю.Г., Петрик В.М., Остроухов В.В. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз): монографія / За ред. І.І. Тимошенка. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2002. 136 с.

79. Чемерис В. Голгофа українського православ'я. Київ: «Поліграфіка», 1998. 504 с.

80. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). Київ: Криниця, 1999. 324 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

